

Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében

SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–FAZEKAS MIHÁLY–MAKÓ ÁGNES

A tanulmány célja, hogy feltárja egy atipikus foglalkoztatási forma, az alkalmi munkavállalói könyv (AM könyv) alkalmazásának módjait, használóinak jellemzőit és a rejtett gazdasághoz való viszonyát. Ezzel összhangban a tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ. Mi jellemzi az alkalmi munkavállalói könyvet használó vállalkozásokat és munkavállalókat? Milyen módon – legálisan, illetve illegálisan – használják a gazdasági szereplők az alkalmi munkavállalói könyvet? Milyen motivációk befolyásolják a gazdasági szereplőket, amikor az alkalmi munkavállalói könyv használatáról és annak módjáról döntenek? Milyen hatással jár az alkalmi munkavállalói könyv a rejtett foglalkoztatásra?

Ezeket túl a rejtett gazdaság egészére vonatkozóan felvetett hipotézisek, megállapítások vizsgálatára is vállalkoztunk. Ezen hipotézisek közül a legfontosabbak a következők:

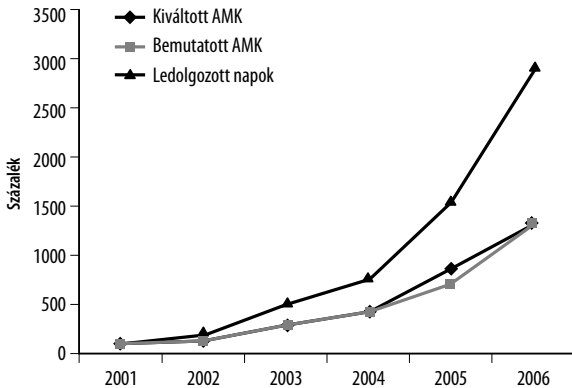
- minél kedvezőtlenebb egy vállalkozás piaci pozíciója, annál nagyobb valószínűséggel és annál nagyobb mértékben érintett a rejtett gazdaságban;
- a piaci versenytársak, üzleti partnerek viselkedése döntően befolyásolja az adófizetési magatartást;
- a technológia bonyolultsága és az adócsalás mértéke között fordított összefüggés áll fenn;
- az állami megrendelések magas aránya a korrupció viszonylag magas szintje esetén a nagyobb vállalatok körében növelheti a rejtett gazdaságban való érintettséget;
- az állam működésének negatív megítélése a rejtett gazdaságban való jelentősebb érintettséget valószínűsít;
- pozitív összefüggés van aközött, mennyire tartja egy gazdasági szereplő jellemzőnek a korrupciót az állam működésére és aközött, mekkora valószínűséggel és milyen nagy mértékben érintett a rejtett gazdaságban;
- a rejtett gazdaságban való részvétel költségei és hasznai (például adócsalás várható költsége és hasznai, lebukás valószínűsége és költsége) számottevően befolyásolják a rejtett gazdaságban való érintettséget;
- a rejtett gazdaságban való részvétel esetlegesen magas költségeinek közvetlen megtapasztalása (például egy közelmúltban kiszabott munkaügyi bírság) csökkenti az adott vállalkozás rejtett gazdaságban való érintettségét.
- A munkavállalókat a munkanélküliség közvetlen vagy közvetett megtapasztalása hajlamosítja a törvények kijátszására építő szürke- és feketemunka-ajánlatok elfogadására: mivel az alkalmi munkavállalók a munkaerőpiac periferiáján helyezkednek el, ez magyarázhatja a körükben tapasztalt visszaéléseket.

Kutatási kérdéseinkre részben a munkaadókkal és munkavállalókkal készített, részletesen strukturált interjúk alapján kerestük a válaszokat, részben pedig egy ezek tapasztalataira épített kismintás kérdőíves felvétel adatainak elemzésével.¹

Szabályozói szándék, jogi háttér

Az alkalmi munkavállalói könyvre vonatkozó szabályozással a kormányzatnak az volt a nyilvánított célja, hogy az ilyen foglalkoztatás átlagosnál kedvezőbb, alacsonyabb közterhei hatására az alkalmi munkák minél nagyobb hányada váljon legálissá, különösen a mezőgazdaságban, az építőiparban és a háztartási alkalmazottak körében. Ezáltal az atipikus módon, alkalomszerűen foglalkoztatottak is vegyenek részt a közteherviselésben, és szerezzenek jogot egészségügyi és nyugellátásra.

Az alkalmi munkavállalói könyv kiváltásának lehetősége 1997 óta létezik, de jelentősebb elterjedése csak a szabályozás többszöri módosítása után következett be (2002: közterhek csökkentése; 2005: bevezették a kék könyvet az EU-munkavállalók számára és a zöld könyvet az EU-n kívüli külföldi munkavállalók számára). 2006-ban közel 420 ezer alkalmi munkavállalói könyvet váltottak ki, aminek csupán felét mutatták be az év leteltével (www.afsz.hu). Ez azt jelenti, hogy 2002-höz képest tizenháromszor több alkalmi munkavállalói könyvet váltottak ki (1. ábra).

1. ÁBRA

A 2006-ban kiváltott, bemutatott alkalmi munkavállalói könyvek, valamint a ledolgozott napok számának alakulása (2001 = 100)

Forrás: www.afsz.hu.

Az alkalmi munkavállalói könyv vonzóvá tételében kulcsszerepe van a munkavállalók ehhez kapcsolódó, relatíve alacsony közterheinek (a normál foglalkoztatáshoz képest 20-26 százalékkal alacsonyabb teherviselés), valamint az egyszerű adminisztrációnak. Ezeket egészítik ki a munkaadók által igénybe vehető adókedvezmények (például magánszemély

¹ A kérdőíves felvételt bemutatja és annak eredményeit az itt közölt tömör összefoglalásnál jóval részletesebben elemzi Semjén–Tóth–Makó [2008].

munkaadók a közteherjegyek értékének 75 százalékát visszaigényelhetik a személyi jövedelemadóból).

A kormányzat céljainak részbeni megvalósulását valószínűsíti, hogy a 2006-ban kiváltott alkalmi munkavállalói könyvek kétharmadát nyilvántartott álláskeresőök igényelték. Ugyanakkor évről évre növekvő a munkaviszonyban állók, nyugdíjasok, tanulók részaránya az alkalmi munkavállalói könyvet kiváltók között.

Az alkalmi munkavállalói könyv alkalmazásának feltételei

Az alkalmi munkavállalói könyv egyszerűsége ellenére bonyolult feltételrendszernek kell eleget tenniük a munkaadóknak és munkavállalóknak ahhoz, hogy ezt a kedvező foglalkoztatási formát használhassák:

1. a munkáltató ugyanazzal a munkavállalóval
 - a) legfeljebb 5 egymást követő naptári napig, és
 - b) egy naptári hónapon belül legfeljebb 15 naptári napig, és
 - c) egy naptári éven belül legfeljebb 90 naptári napig létesíthet munkaviszonyt;
2. a munkavállaló egy naptári évben több munkáltatónál összesen 120 napot tölthet alkalmi foglalkoztatásnak minősülő munkaviszonyban;
3. a munkavállalóra vonatkozó egy naptári éven belüli 120 napos korlát 200 napra emelkedik, ha a munkavállaló legalább három természetes személynél vagy kiemelten közhasznúknak minősülő szervezetnél vállal munkát;
4. a mezőgazdasági idénymunkák esetében a havi 15 napos korlátozás nem érvényes, hanem összefüggően akár 90 napig is eltarthat az alkalmi foglalkoztatás;
5. a kifizetett munkadíj a közteherjegy-táblázatban (1. táblázat) szereplő első jövedelemsáv alsó határa (1800 forint/nap) és az utolsó jövedelemsáv felső határa (4600 forint/nap) közé kell, hogy essen.²

1. TÁBLÁZAT
2007. január 1-től érvényes közteherjegy-táblázat (forint/nap)

A kifizetett munkadíj	A közteherjegy értéke	Az ellátási alap
1800–2399	400	2700
2400–2999	700	3600
3000–3599	900	4500
3600–4600	1100	5400

Forrás: www.afsz.hu.

² A konkrét szabályok, sávok, sávhatárok évről évre változtak; a változtatások a korábbi szabályozási hibák kiküszöbölését célozták.

Munkáltatói és munkavállalói kötelezettségek, jogosultságok

A munkáltató kötelezettségei a következők.

1. A munkáltató köteles a munkavállaló munkába lépésekor – naponként – a munkáltató neve és székhelye, adószáma vagy adóazonosító jele, a munkavégzés helye és napja, a munkakör, a kifizetendő munkadíj rovatait kitölteni, valamint aláírásával igazolni a munka megkezdését.
2. A munkáltató köteles a munkavállaló részére kifizetett munkadíj után meghatározott értékű közteherjegyeket beragasztani az alkalmi munkavállalói könyv megfelelő rovatába.
3. Felderített szabályszegés esetén a munkaadó köteles az ezzel járó következmények viselésére.³

A munkavállaló kötelezettségei a következők.

1. A munkavállaló köteles beszerezni az alkalmi munkavállalói könyvet, amit a bejelentett lakhelyéhez tartozó munkaügyi központban állítanak ki ingyenesen számára.
2. A munkavállaló kötelezettsége, hogy a tárgyévet követő év január 15-éig a könyvet a kiállítónak leadja, és a leadással egyidejűleg nyilatkoznia kell arról, hogy magánnyugdíjpénztárral létesített-e tagsági viszonyt (tagsági viszony fennállása esetén pedig be kell mutatnia a magánnyugdíjpénztár által záradékolt belépési nyilatkozatot).
3. A munkavállalónak naponként az alkalmi munkavállalói könyv megfelelő sorában aláírásával kell igazolnia a munkavállalás tényét.
4. A munkavállalónak a könyvét a munkavégzés helyén kell tartania annak érdekében, hogy egy esetleges munkaügyi ellenőrzés során lehetőség legyen annak azonnali bemutatására.

A munkavállaló jogosultságai az alkalmi munkavállalói könyv révén:

Az alkalmi munkavállaló a közteherjeggyel jogot szerez nyugdíjra, egészségügyi és munkanélkülieknek járó szolgáltatásra. Évenkénti kétszáz nap munkavállalással megszerezhető az álláskeresőkhöz minimálisan szükséges munkavégzési idő is.

Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás relatív adó- és járulékkerhelése

Az 1. táblázat alapján kiszámíthatjuk, hogy az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás kombinált adó- és járulékkerhelése 30 százalék és 17 százalék között ingadozik a ledolgozott napok számától függetlenül.

³ Joggal felvethető, hogy miért is nem terheli semmilyen felelősség a munkavállalót szabálysértés esetén. Ez részben indokolható a munkavállalók kiszolgáltatottabb helyzetével, ugyanakkor a munkavállalók felelősségének bevezetése egyfelől (a két fél közti konfliktusforrások bővülésének hatására) erősíthetné a munkaadók készletét a szabályok betartására, másfelől csökkentené azoknak a helyzeteket, amikor a munkaadó, vállalva a lebukással járó kockázatot, kimondottan munkavállalói kérésre vesz részt az illegális helyzet fenntartásában.

Tegyük fel, hogy egy munkáltató (nem magánszemély) két héten keresztül, öt-öt munkanapon át, a hétvégéket kihagyva foglalkoztat egy alkalmi munkavállalói könyves munkavállalót, és a napi kifizetett munkabér a legmagasabb sáv alsó határa: 3600 forint. A napi 3600 forintos munkabérhez napi 1100 forintos közteherjegy tartozik, ami kiváltja az összes munkát terhelő járulékot és a személyi jövedelemadót. Ekkor a 10 munkanapért kifizetett bértömeg 36 000 forint, amit összesen 11 000 forint közteher terhel. Ez azt jelenti, hogy a nettó bér 30 százalékát teszi ki az egyesített adó- és járulékteher, ami egyben a legmagasabb relatív „kombinált adó- és járulékráta” alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás esetén. Ezzel szemben a legkedvezőbb adó- és járulékteherelés a napi 2399 forintos nettó bér utáni napi 400 forintos közteherjegy. Ekkor a kombinált adó- és járulékfizetési kötelezettség csupán 17 százaléka a nettó bérnek. Tehát az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás kombinált adó- és járulékteherelése 30 százalék és 17 százalék között ingadozik.

Az interjú vizsgálat

Az interjúalanyok megtalálásához az úgynevezett hólabdamódszert alkalmaztuk. Az interjút készítő személyes kapcsolati hálójából, ismeretségeiből indultunk ki, így igyekeztünk az interjúk lehető legmagasabb bizalmi szintjét elérni. Előzetes félelmeink ellenére döntő részt nyitott interjúalanyokkal találkoztunk, ami nemcsak az interjúzók közvetlen ismerőseire volt igaz, hanem a távolabbi, többszörös áttételeken keresztül megtalált interjúalanyokra is. Tekintettel a téma kényességére az interjúalanyok közléseit mindazonáltal óvatosan, fenntartásokkal kezeltük, hiszen nagy a valószínűsége a kényesebb információk elhallgatásának. A válaszok megbízhatóságának megítélésekor nagyban támaszkodtunk az interjút készítő személyes benyomásaira, tapasztalataira.

A hólabdamódszer és az egyes szektorokból vett minta kis elemszáma egy nem szándékolt mellékterméke az lett, hogy bizonyos szektorokat néha egyetlen interjúkészítő dominált. Ez arra vezethető vissza, hogy ismeretségi körük kiterjedtségétől függően általában maximum két-három szálon tudtak elindulni az interjúkészítők, és mivel az interjúalanyok elsősorban a magukéval azonos szektorból ajánlottak további interjúalanyokat, ezért a legtöbb interjúzó az általa megkezdett szektor(ko)n belül maradt. Ennek a megközelítésnek nyilvánvaló előnye, hogy egy egy-két szektorra „specializálódott” interjúkészítő idővel sokkal jártasabbá válik az adott szektor kérdéseiben, technikáiban stb., de fennáll annak a veszélye, hogy ennek folytán esetleg egy-egy interjúzó speciális (meglehet, hogy torzító) „szemüvegén” keresztül nézünk majd néhány szektorra.

Az alkalmi munkavállalói könyves munkaadókkal és munkavállalókkal készített interjúk 2007. július 23. és október 20. között zajlottak le. Mivel az interjúzás nyár végére, ősz elejére esett, ezért az erős szezonaritást mutató szektorok (mezőgazdaság, építőipar és valamelyest a vendéglátóipar is) szereplőit nehezebb volt elérni.

A kutatás során összesen 45 alkalmi munkavállalói könyves munkaadóval és 51 alkalmi munkavállalói könyves munkavállalóval készítettünk interjút. Sok esetben ugyanannak a cégnek a munkavállalóival interjútunk, amelyeknek a vezetőjét is megkérdeztük. Ez

ugyan kétségkívül csökkentette az amúgy is kis minta heterogenitását, azonban egyben azzal az előnnyel is járt, hogy ellenőrizni tudtuk az egyik interjú válaszait a másik interjú segítségével. Több esetben is fény derült olyan trükkökre, csalásra, amit az egyik oldal nem vallott be, de a másik oldal gond nélkül felfedett. Tehát inkább előnye mutatkozott ennek a mintavételi jellemzőnek, mint hátránya.

Az alkalmazott hólabdamódszer miatt nem állt módunkban reprezentatív mintát venni. A vizsgálatba bevont szektorokat *a priori* feltételezések alapján választottuk ki, azokat részesítve előnyben, amelyekben feltehetőleg a leginkább elterjedt az alkalmi munka és a rejtett foglalkoztatás. Hat szektort vontunk be a vizsgálatba, ám ezek közül valójában csupán három szektorra koncentráltunk. 2006. évi adatok alapján az általunk részletesebb vizsgálatra kiválasztott három szektor, az építőipar, a mezőgazdaság, illetve a vendéglátás együttesen az alkalmi munkavállalói könyveseket alkalmazó vállalkozások 14 százalékát, ugyanakkor azonban az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók 42 százalékát reprezentálta. A vendéglátásban a vállalkozások 56 százaléka alkalmazott 2006 során alkalmi munkavállalói könyvvel munkavállalót, a mezőgazdaságban ez az arány 36 százalék, az építőiparban pedig 22 százalék. (Az alkalmi munkavállalói könyves munkásokat alkalmazó vállalkozások, illetve az alkalmi munkavállalói könyvvel dolgozó munkavállalók megoszlásait az ÁFSZ és az MKI GVI 2006. évi reprezentatív vállalkozói felmérése (*Rövid távú munkaerő-piaci prognózis*) alapján határoztuk meg, lásd www.gvi.hu.) Az ezek alapján összeállított interjúk ágazati megoszlását a 2. táblázat tartalmazza.

2. TÁBLÁZAT
Az elkészített interjúk száma szektorok szerint

Ágazat	Az interjúk száma	
	Alkalmi munkavállalói könyvvel munkáltatók	Alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók
Mezőgazdaság	15	25
Építőipar	15	8
Vendéglátás	10	11
Feldolgozóipar	2	2
Kereskedelem	2	2
Gazdasági szolgáltatás	2	2
Összesen	46	50

Az interjúk során megkérdezett munkaadók és munkavállalók jellemzői

A vendéglátóiparban, építőiparban, mezőgazdaságban, feldolgozóiparban, gazdasági szolgáltatás szektorban és a kereskedelemben összesen 96 interjút készítettünk, 45 alkalmi munkavállalói könyves munkaadóval és 51 alkalmi munkavállalói könyves munkavállalóval. Az interjúk területi megoszlását a 3. táblázat mutatja.

3. TÁBLÁZAT

Az alkalmi munkavállalói könyves interjúk megoszlása megyék szerint

Megye	Interjúk száma
Veszprém	35
Borsod-Abaúj-Zemplén	13
Baranya	11
Budapest	9
Tolna	8
Komárom-Esztergom	7
Békés	7
Jász-Nagykun-Szolnok	2
Heves	2
Vas	1
Pest	1
Összesen	96

A megyék szerinti, viszonylag torzított megoszlást valamelyest enyhíti, hogy egy-egy megyén belül nagy heterogenitást találunk konkrét település, illetve településtípus szerint. Csupán két esetben készült nagyobb számú interjú ugyanazon a településen (Várpalotán 11 interjú és Siklóson 5 interjú). Településtípus (illetve valójában településméret) szerint az interjúk megoszlása a következő: a kilenc budapesti interjú mellett 42 interjú készült 10 000 lakosnál nagyobb lélekszámú településen, 21 készült 1000–10 000 lakos közti lélekszámú településen és 24 interjú készült 1000 fő alatti lélekszámú faluban.

A megkérdezett vállalkozások átlagos létszáma 20,6 fő, a maximális létszám 213 fő, a minimális 2 fő.⁴ Ezek a számítások a főszezon (nyár) létszámára vonatkoznak, mivel nem álltak rendelkezésünkre kellően részletes információk az éven belüli létszámingadozásról ahhoz, hogy éves átlagos létszámot számítsunk. Az éven belüli létszámingadozások szempontjából a vendéglátóipar a legszélsőségesebb, ahol a mintába került vállalkozások 40 százaléka teljesen beszünteti tevékenységét a szezonon kívül, de a mezőgazdaság is rendkívül nagy létszámingadozásoknak van kitéve: van olyan vállalkozás, amelynek nyári átlagos létszáma 15-szöröse a télnek. Általánosan jellemző mintánkra, hogy leginkább mikro- és kisvállalkozásokat tudtunk elérni, középállalatok (100–300 fő) mindössze négy-öt esetben fordultak elő. Az egyes szektorok vállalatméret szerint mind a valóságban, mind mintánkban elég különbözők: a vendéglátásban a megkérdezett vállalkozások mind 10 fő alattiak, az építőiparban a legnagyobb megkérdezett vállalkozásnál ugyanakkor már 31 fő dolgozik, a mezőgazdaságban, kereskedelemben, feldolgozóiparban és a gazdasági szolgál-

⁴ Ezekhez az adatokhoz a tényleges dolgozói létszámot vettük alapul, tehát a be nem jelentett, alvállalkozóként számon tartott stb. munkavállalókat is szerepeltettük a létszámban.

tatási szektorok mindegyikében pedig legalább egy közepes méretű (100 főt meghaladó) vállalkozás is bekerült a mintába.

A megkérdezettek vállalkozásaiban az összes dolgozó⁵ több mint fele (50,1 százaléka) alkalmi munkavállalói könyves. Ebben a tekintetben is jelentős szektorális eltéréseket tapasztaltunk: az építőiparban 20 százalék, a vendéglátásban 59 százalék, a mezőgazdaságban pedig 78 százalék volt az alkalmi munkavállalói könyves dolgozók aránya mintánkban. A 45 megkérdezettből csak 23 cégvezető adta meg vállalkozása pontos árbevételi adatait, ezek alapján a 2006. évi tényleges, átlagos nettó árbevétel 138,9 millió forint. A szóródás terjedelme jelentős: a minimum 300 ezer forint, a maximum pedig 1,5 milliárd forint.

A válaszoló munkavállalókat három csoportba osztottuk életkoruk alapján: 7 fő nyugdíjas, idősebb korú (60 évesnél idősebb), 25 fő középkorú (29–60 éves) és 16 fő fiatal, többnyire egyetemi, főiskolai hallgató (19–25 éves).⁶

A megkérdezett munkavállalók között viszonylag magas az egyedülállók aránya: 15 fő házas és házastársával, gyermekeivel, esetleg unokáival él, öt fő életjárási kapcsolatban (élettársával és esetleg gyerekekkel) él, egy fő szüleivel közös háztartásban (és velük közös kasszából) egyedül neveli gyermekét,⁷ 19 fő még egyedülálló, és szüleivel vagy egyik szülőjével lakik, 11 fő pedig egyedülálló, és egyedül is él. Az átlagos háztartásméret 3,78 fő, a legkisebb háztartásban 1 fő élt, a legnagyobbban 11 fő. A mezőgazdaságban dolgozó alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók jellemzően nagyobb háztartásokban éltek, mint a többi szektor dolgozói, ebben a szektorban többgenerációs, nagy létszámú 6–11 fős háztartások is előfordultak.

A háztartások egy főre jutó jövedelmének az átlaga 47 290 forint volt a szezonbeli magasabb jövedelmek alapján számítva. Rendkívül nagyak bizonyultak e tekintetben a szektorok közötti eltérések, míg a vendéglátásban és az építőiparban az átlagnál jóval magasabb, 50-60 ezer forintos egy főre jutó jövedelmek voltak jellemzők, addig a mezőgazdaságban csupán 38 ezer forint volt az átlag, és ebben a szektorban különösen nagyok a jómódú és szegénységben élő munkavállalók közötti jövedelmkülönbségek is. Minden szektorban a háztartások megélhetése jelentősen függ a jóléti juttatásoktól, különösen a szezonon kívüli, téli hónapokban. Nyilvánvalóan ez a függés a legszegényebb háztartásokban volt a legerősebb. A vendéglátás és a mezőgazdaság esetében az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalón kívül általában más családtag is dolgozott, míg az építőiparban jellemzőbb volt, hogy csak a megkérdezett dolgozik, és ő is csupán alkalmi munkavállalói könyvvel. Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás a háztartás megélhetésében betöltött szerepe alapján azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaságban és az építőiparban dolgozók körében kimondottan nagy volt az ilyenfajta módon végzett alkalmi munkának a jelentősége a háztartás anyagi helyzetere szempontjából, míg a vendéglátásban a munkavállaló típusától

⁵ Ebben az esetben is a ténylegesen a vállalkozásban dolgozó munkavállalók számát vettük alapul, „alkalmazási” formájuktól függetlenül.

⁶ Három esetben nem tudtuk megbízhatóan megállapítani az életkort.

⁷ Olyan eset egyszer sem fordult elő, hogy egyetlen szülő egyedül tartotta volna el a gyermekét, gyermekeit.

függően az alkalmi munka szerepe a háztartás megélhetésben lehetett kritikus fontosságú vagy csekély jelentőségű is.

E mögött a sokszínű családi, jövedelmi helyzet mögött hasonlóképpen sokrétű munkaerő-piaci történet húzódik meg. A legalacsonyabb jövedelműek és így a legbizonytalanabb megélhetési viszonyok között élők esetében szinte kivétel nélkül jellemző volt, hogy próbálnak javítani munkaerő-piaci helyzetükön. Ennek legjellemzőbb formája a különböző tanfolyamok elvégzése vagy ingázással más településen való munkavállalás. Interjúalanyaink azonban csak rendkívül ritkán voltak képesek jelentősen javítani munkaerő-piaci státusukon, ami adódik a megkérdezettek köréből: eleve csak alkalmi munkából élő egyéneket kerestünk meg. Ebben a csoportban különösen a mezőgazdaságban, de az építőiparban is jellemző, hogy a rendszerváltás máig ható egyszeri negatív sokkot jelentett; a legtöbb interjúalany a rendszerváltás környékén elvesztette állandó munkahelyét, és azóta nem tudott állandó munkaviszonyt létesíteni. Az alacsony jövedelmű alkalmi munkavállalók általában nem képesek nyugdíjas éveikre félretenni, és mivel gyakori körükben a fekete- vagy a csak félig legális munkavégzés, ezért nem is számíthatnak jelentősebb nyugdíjra. Ezzel összhangban az ebbe a csoportba tartozó interjúalanyaink gyakran nem is nagyon számítanak nyugdíjas évekre, meglátásuk szerint életük végéig dolgozniuk kell majd. Mivel e csoport tagjai a munkaerőpiac peremén helyezkednek el, nem is válogathatnak a munkák között, gyakorlatilag nem áll módjukban tehát a legális és nem legális munkavégzés között választani.

Az e csoport tagjainál jobb módú interjúalanyaink munkaerő-piaci történetük és iskolázottságuk alapján nem tekinthetők egységes csoportnak. Ugyanakkor egységesen jellemző rájuk, hogy családjuk jövedelmi helyzetéből adódóan viszonylag kevésbé vannak rászorulva az alkalmi munkavégzésre, több esetben ténylegesen választhatnak a munkavégzés és a munkából való (időleges) kimaradás között is, és van beleszólásuk foglalkoztatásuk legalitásának mértékébe is.

Az alkalmi munkavállalói könyv használatának jellemzői

A következőkben az alkalmi munkavállalói könyv használatának olyan fontos kérdéseit vesszük szemügyre, mint hogy miként szereztek az interjúalanyok róla tudomást, milyen munkakörökben, munkák esetén használták azt, milyen mértékben tükrözik a valóságot a bevezetett bejegyzések (mekkora az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás esetén az adócsalás mértéke), milyen módszerekkel rejtik el a foglalkoztatást (vagy annak egy részét) a gazdasági szereplők, ezután pedig néhány következtetést fogalmazunk meg.

A megkérdezett munkaadók és munkavállalók számára a mindennapi élet részéhez tartozott az alkalmi munkavállalói könyv, hétköznapi szóhasználatul „kis könyv”, „kék könyv” vagy „bélyeges könyv” néven. Az alkalmi munkavállalói könyvet a legtöbb interjúalany személyes kapcsolatok – barátok, ismerősök, családtagok – révén ismerte meg, ugyanakkor a munkavállalók sok esetben munkaadójuk utasítására, tanácsára váltották ki a könyvet. Továbbá számottevőnek nevezhető (15 válasz) a munkaügyi központok szerepe is az alkal-

mi munkavállalói könyvről mint lehetőségről való tájékoztatásban, különösen az építőipari és mezőgazdasági munkavállalók esetében.

Az alkalmi munkavállalói könyvvel betöltött munkakörökre jellemző, hogy döntő többségükben szakképzettség nélkül is elvégezhetőek (például felszolgáló, mezőgazdasági segédmunkás) valamint, hogy viszonylag kevés tapasztalattal rendelkezők is el tudják őket látni. Ugyanakkor több esetben is előfordult, hogy szakképzettséget vagy komolyabb szakmai tapasztalatot igénylő munkakörökben is használtak alkalmi munkavállalói könyvet (például szakács, pincér). Egy esetben előfordult, hogy az építőipari vállalkozás tulajdonosa is alkalmi munkavállalói könyvvel „foglalkoztatta” saját magát, ami már önmagában is sokat elárul a szektor adófizetési moráljáról.

Az alkalmi munkavállalói könyv használatának jellemzői (például az ily módon foglalkoztatottak összetétele) erősen összefüggenek a vállalkozások jövedelmezőségével: míg a magas jövedelmezőségű, erős piaci pozíciójú vállalkozások esetén csak a szakképzetlen munkásokat foglalkoztatják alkalmi munkavállalói könyvvel, addig a rossz jövedelmezőségű, instabil piaci pozíciójú vállalkozások esetén ugyanezek a munkások többnyire feketén dolgoznak, és ezekben a vállalkozásokban az adott cég számára fontosabb (szakképzett vagy tapasztalt munkavállalók) is alkalmi munkavállalói könyvesek (1. és 2. interjúrészlet). Leginkább az építőiparra volt jellemző az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás a magasabb szakképzettséget, illetve nagyobb tapasztalatot igénylő munkakörökben.

A szabályozói szándéknak megfelelően a megkérdezett vállalkozások túlnyomórészt szezonális vagy rövidebb munkák esetén alkalmaztak alkalmi munkavállalói könyvest, ezek a munkások a vállalkozás számára általában könnyen pótolhatóak, a betanítási időszak rövid. Ki kell azonban emelnünk, hogy a vendéglátásban⁸ és az építőiparban legalább annyian kerültek a mintába azok a munkavállalók, akik egész évben az adott munkaadónál dolgoztak, mint akik csak szezonálisan. Ugyanakkor az alkalmi munkavállalói könyv szezonális használata korántsem jelenti, hogy az esetek túlnyomó többségében megfelelően be is tartják az időkorlátokat (erről lásd később). Továbbá meglepően gyakori volt az a megállapítás, hogy a munkások alkalmi munkavállalói könyvvel való bejelentését a „hatóságokkal szembeni vállalkozhatóság” motiválja (3. interjúrészlet).

Az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalás mértékéről sokat elmond, hogy a megkérdezett 45 munkaadóból csupán 13 állította határozottan, hogy teljesen a törvénynek megfelelően használja az alkalmi munkavállalói könyvet. Továbbá a megkérdezett 51 munkavállaló közül 16 mondta, hogy jelenlegi és korábbi munkahelyén is a valóságnak megfelelően vezették azt. Tehát az interjúk alapján hozzávetőleg a megkérdezettek harmada használja azt a törvényes kereteknek megfelelően. Az alkalmi munkavállalói könyves adó-

⁸ A vendéglátásban készült interjúink alapján valamelyest inkább az a kép bontakozik ki, hogy a szezonális a meghatározó tényező, tehát a szektor a mezőgazdasághoz hasonlóan működik. Azonban ez lényegében a minta torzítottságának tudható be, azaz annak, hogy a mintában túlsúlyban voltak azok a (Balaton környéki) vállalkozások, amelyek működése szezonon kívül teljesen megszűnik. Ha megnézzük azt a kevés vállalkozást, amelyek egész évben üzemelnek, akkor egyértelműen látszik, hogy az alkalmi munkavállalói könyv használata egyáltalán nem kötődik a szezonálisához a szektorban.

csalás az interjúk tanúsága szerint elsősorban azt jelentette, hogy a könyvben regisztrált béren felül zsebbe is kaptak pénzt az így foglalkoztatott dolgozók. Az alkalmi munkavállalói könyvhöz köthető adócsalási viselkedés alapján a három szektor sorrendje a nagyobb adócsalástól a kisebb felé: építőipar, vendéglátás, mezőgazdaság. Ha a kereskedelmet is belevennénk az ágazati sorrendbe, akkor az az építőipar és a vendéglátás közé kerülne. A kereskedelemben készített hat interjú azonban kevés ahhoz, hogy kellően megalapozottan mondjunk véleményt e tekintetben az ágazatról.

Az alkalmi munkavállalói könyvvel való adócsalások szinte minden esetben erős bizalmi kapcsolat meglétét tételezik fel a munkaadó és a munkavállaló között; ennek hiányában a munkavállaló nem lehet biztos abban, hogy megkapja kialakított bére egészét. A bizalom fenntartása a tartós együttműködésre törekvő mindkét fél elemi érdeke: mindössze egy esetben fordult elő, hogy a munkaadó a szóbeli megállapodást, részlegesen regisztrált foglalkoztatást arra használta föl, hogy végül kevesebbet fizessen a munkavállalónak a megbeszélte összegnél az elvégzett munka után.

Az építőipar esetében az alkalmi munkavállalói könyvben vezetett bejegyzések és a valós munkavégzés között megdöbbentő szakadékot találtunk (4. interjúrészlet): a 15 megkérdezett vállalkozás közül összesen ketten állították hihetően, hogy a bejegyzések a teljes valóságot takarják. Munkavállalói oldalról, ha lehet, még egyértelműbb volt a kép: nyolcból nyolcan állították, hogy a bejegyzések tudatosan félrevezetők, az interjúalanyok között különbség csupán a jövedelemeltitkolás mértékében volt. Az elméletileg *alkalmi* munkavégzésre kitalált eszközt nagy mértékben használják gyakorlatilag állandó, nem alkalmi foglalkoztatási viszonyok legalább részleges legalitásának biztosítására, eredményesen csökkentve ezzel a feketefoglalkoztatás miatti lebukás valószínűségét. Ez a legális–illegtelen keverék lényegesen kedvezőbb adóterhelést tesz lehetővé a normálisan bejelentett munkáénál, ugyanakkor a lebukási valószínűség így jóval alacsonyabb, mint a teljesen fekete foglalkoztatás esetében. A tényleges munka mértékének semmi köze nincs a bejegyzésekhez (5., 6., 7. interjúrészlet). Szinte kivétel nélkül minden építőipari interjúalany azt állította, hogy munkavállalóit heti hét nap, napi 10–12 órában foglalkoztatja a szezon alatt. A válaszok tulajdonképpen csak abban különböznek, hogy a vasárnapot szabadnapnak hagyják-e, illetve hogy a hétfői munkavégzés a munkavállalók számára kötelező vagy opcionális-e. Ebből következik, hogy az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalások mértéke számottevőnek tekinthető az építőiparban, a pontosabb értéket tartalmazó interjúrészletek alapján átlagosan a tényleges bérek 30–50 százaléka nem kerül regisztrálásra (8., 9., 10. interjúrészlet).

Azokban a szektorokban, ahol az építőiparhoz képest átlagosan kisebb az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalás mértéke, az adócsalásban érintett munkaadók és munkavállalók aránya lényegesen alacsonyabb, azonban azokban az esetekben, amikor a foglalkoztatás elrejtéséről adtak számot az interjúalanyok, az elrejtett bérek mértéke és az elrejtés gyakorisága összhangban állt az építőiparban tapasztaltakkal (11. interjúrészlet).

A bérek elrejtésére számos – többé-kevésbé kifinomult – eljárást használtak az interjúalanyok.

1. Az egyik legjellemzőbb alkalmazott trükk a kevesebb bélyeg ragasztása, tehát az adott napot nem jegyzik be a kis könyvbe. Ez azonban jelentős kockázattal jár az interjúalanyok szerint, ugyanis nem működik a „majd ha jönnek az ellenőrök, akkor gyorsan beírom a könyvbe, amit kell” módszer, mert az ellenőrök túl sokan és túl gyorsan szállnak ki. Ezt a kockázatot a legtöbb munkaadó elfogadja, mint megváltoztathatatlan tény, ugyanakkor néhány esetben a munkaügyi ellenőrzések előtt kapott fülesek nullára csökkentik a lebukási kockázatot.
2. A következő gyakran alkalmazott módszer, hogy bejegyeznek mindent, aláírás is bekerül a közteherjeggyel együtt, de a dátum helyét üresen hagyják; ennek a sikerességéről azonban erősen eltért az interjúalanyok véleménye, ugyanis sokuk szerint, amikor az ellenőrök kiszállnak, akkor már nincs idő semmilyen rubrika kitöltésére.
3. A legegyszerűbb és egyben a legbiztosabb módszer az alacsonyabb közteherjegy beragasztása. Ennek működéséhez csak arra van szükség, hogy a munkaadó és munkavállaló megegyezzen előre arról, hogy mekkora bér kerül kifizetésre papíron, és ugyanazt az összeget vallják be a munkaügyi ellenőröknek.
4. A munkaügyi bírság kikerülésére hivatott legegyszerűbb megoldást elbújásnak, elszaladásnak nevezhetjük (12. interjúrészlet). Az elhangzott vélemények alapján ez egy működő, de elég kockázatos trükk, hiszen minden azon múlik, hogy az ellenőrök feltűnésének pillanatában tudnak-e elég gyorsan reagálni.

E megállapítások alapján igen kérdéses az Állami Foglalkoztatási Szolgálat bemutatott (visszavitt) alkalmi munkavállalói könyvekről készített statisztikáinak megbízhatósága – így az 1. ábra adatai is problémásak. Véleményünk szerint alsó becslésként érdemes kezelni az elvégzett munkára, kifizetett bérekre vonatkozó adatokat. A torzítás pontos mértékét az interjúk alapján nem lehet meghatározni.

Az alkalmi munkavállalói könyv megítélése

Röviden áttekintjük, hogy milyen véleménnyel vannak a munkaadók, munkavállalók az alkalmi munkavállalói könyvről, miben látják előnyeit, hátrányait, továbbá hogy milyen érdekellentét és érdekközösség van közöttük az alkalmi munkavállalói könyv használatával kapcsolatban, valamint hogy a két fél között létrejövő munkaügyi viszony során melyikük a domináns az adócsalás mértékének meghatározásában.

Összességében mind a munkavállalók, mind a munkaadók elégedettek voltak az alkalmi munkavállalói könyvvel, többségében annak előnyeit emelték ki. Az előnyös jellemzők között a leggyakrabban a rugalmasságot, az egyszerűséget, könnyű adminisztrációt és az alacsony adóterhelést emelték ki a válaszolók, ugyanakkor ez utóbbi korántsem volt olyan gyakori válasz, mint ahogy azt a többi foglalkoztatási lehetőségekhez képest fennálló adóelőny alapján várnánk. Ennek oka lehet, hogy közel minden második válaszoló az ellenőrzésekkel szembeni „védettséget”, a legális foglalkoztatási formát emelte ki. Ez alapján valószínűsíthető, hogy az alkalmi munkavállalói könyv alternatívája a gyakorlatban nem a teljesen

bejelentett munka, hanem a teljesen fekete foglalkoztatás, vagy más, hasonlóan nagymértékű adócsalással járó, de eltérő jogi megoldású foglalkoztatás (például: „minimálbérezés”). Ezt a kérdést a következőkben részletesebben megvizsgáljuk. Ezen túl a munkavállalók több esetben kiemelték, hogy számukra előnyös az alkalmi munkavállalói könyv használatában, hogy általa egészségügyi ellátásra jogosultak és a munkavégzés beleszámít a nyugdíjukba. Néhány munkavállaló arra is utalt, hogy az alkalmi munkavállalói könyv egyszerűsége révén maga az adócsalás is egyszerűvé válik, ami számukra előnyös (13. interjúrészlet).

A hátrányokat tekintve a munkaadók és a munkavállalók alapvetően eltérő tényezőket emeltek ki. A munkaadók számára a legnagyobb problémát a könyv „életidegen” előírásai jelentik; ezek elsősorban két területen jelentkeznek, az időkorlátozások és a maximálisan adható bér tekintetében.⁹ Természetesen azt a szabályozónak kell eldöntenie, hogy melyek a pontos határai az idénymunkának, alkalmi munkavégzésnek, ugyanakkor az már mindenképpen a szabályozás hiányosságának tekinthető, hogy számos piacon már a képzettség nélkül elvégezhető munkák esetében is magasabb a minimális napi bér, mint az alkalmi munkavállalói könyvvel adható maximum. Munkavállalói oldalról többször felmerült az a panasz is, hogy a könyvet csupán a lakóhely szerinti munkaügyi központban lehet kiváltani, ami megnehezíti azok életét, akik az állandó lakhelyüktől távol vállalnak munkát, különösen mivel a legtöbb alkalmi munkavállalói könyvvel dolgozó számára a hazautazás költséges, nem túl gyakran kerül rá sor. Érdekes módon a mezőgazdaságban készített interjúk során relatíve gyakran (12 válaszoló esetében) merült föl, hogy az adminisztráció túl bonyolult, és a közteherjegyek kifizetése drága, költséges (14. interjúrészlet). Ez is egyértelműen arra utal, hogy itt a feketefoglalkoztatás a viszonyítási alap.

Az esetek több mint felében az alkalmi munkavállalói könyv használata a munkaadók és munkavállalók teljes egyetértése mellett történt. E mögött két eltérő viszony áll, egyrésztől, amikor az alkalmi munkavállalói könyvet maximálisan az előírásoknak megfelelően használják, és mindkét fél a törvények betartása mellett van; másrésztől, amikor a könyvet csak a munkaügyi bírság elkerülésére használják, és mindkét fél a lehető legalacsonyabb adófizetésben érdekelt. Bújtatott, avagy rejtett konfliktussal akkor találkoztunk, amikor a munkavállaló legális vagy nagyobb mértékben bejelentett munkavégzésben lett volna érdekelt, de a munkaadó ebben ellenérdekelt volt, és mivel a munkavállaló nem volt abban a helyzetben, hogy érdekeit érvényesítse, kifejezze, ezért nem került felszínre a konfliktus. Nyíltá azokban az esetekben vált az ellentét, amikor a munkavállaló szeretett volna még kevesebb munkát bejegyeztetni a könyvbe. Ugyan ebben bizonyos mértékig a munkaadó is érdekelt lenne, de mivel a munkaadónak a munkaügyi ellenőrzés kockázatával is számolnia kell, ez csökkenti ezt az érdekeltségét; ezért aztán egy folyamatos egyezkedés alakul ki a két fél között (15., 16. interjúrészlet). Az összes szektor közül a mezőgazdaság tűnt a legkonfliktusosabbnak: a 8 munkaadóból csupán 2 fő beszélt érdekközösségről, konfliktusmentességről, és a 15 munkavállalóból is szintén csak 2 fő.

⁹ Fontos megjegyeznünk, hogy több esetben ennek pontosan ellenkezőjét állították az interjúalanyok, tehát az alkalmi munkavállalói könyv előírásai megfeleltek a vállalkozások működésének. Ez a vélemény azonban kisebbségnek tekinthető az interjúalanyaink csoportjában.

Az erőviszonyok tekintetében a munkaadói oldal túlsúlya a domináns: az esetek nagy többségében mondták el, hogy a munkaadó határozza meg a foglalkoztatási formát és az elrejtett munkajövedelem mértékét is. Ennek oka minden esetben a munkavállaló kiszolgáltatottsága: az, hogy a munkavállalók nem rendelkeznek alternatív munkalehetőséggel, vagy ha igen, az nagyon bizonytalan (17. *interjúrészlet*). Abban a kevés esetben, amikor az alkalmazottak érdemben hatással tudtak lenni saját foglalkoztatási viszonyaikra, mindig rendelkeztek vagy elegendő alternatív jövedelemforrással, vagy más munkalehetőségekkel.

Az alkalmi munkavállalói könyv és rejtett gazdaság

A következőkben áttekintjük az alkalmi munkavállalói könyv hatását a rejtett foglalkoztatásra (munkaadói és munkavállalói oldalról), valamint a tényleges gazdasági tevékenységre, továbbá, hogy mi motiválja a rejtett gazdaságból való kilépést és az abba való belépést, mely jellemzők azok, amelyek a gazdaság fehéredésének irányába hatnak.

Az alkalmi munkavállalói könyv rejtett foglalkoztatásra gyakorolt hatását tekintve megállapítható, hogy az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott, segítségével korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók kerültek át a félig legális gazdaságba. Ez azt jelenti, hogy a korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók számára legalább időnként (pontos arányt sajnos nem tudunk mondani) lehetővé teszi a teljesen vagy részlegesen törvényes munkavállalást. Ez többségében igaz mind a válaszolók saját vállalkozására, munkavállalására, mind azok környezetére is, a vélemények leginkább a részleges fehéredés *mértékben* térnek el. Csupán néhány olyan ellenpéldával találkoztunk, amikor a korábban is csak részlegesen bejelentett jövedelmet (például: minimálbérrre való bejelentés melletti zsebbe fizetés) az alkalmi munkavállalói könyv révén még nagyobb mértékben és könnyebben tudta az interjúalany elrejtteni.

Ugyanakkor jelentős szektorok közötti eltéréseket tapasztaltunk ezen a téren, ami leginkább az egyes szektoroknak a rejtett gazdaságban való érintettségére, az ahhoz való általános viszonyukra vezethető vissza. Ebben a tekintetben a vendéglátóipar és a mezőgazdaság¹⁰ meglehetősen hasonló viselkedésűnek tekinthető: ezekben az ágazatokban a legtöbb esetben csak kismértékű fehéredés mutatható ki, aminek az oka, hogy egyrészt az alkalmi munkavállalói könyvet korántsem mindig használják rendeltetésszerűen, másrészt a pozitív változások szelektíven hatnak a különböző típusú munkaadókra (18. *interjúrészlet*). Az építőiparban az alkalmi munkavállalói könyv hatása a foglalkoztatási viselkedésre sokkal ellentmondásosabb, mint a vendéglátóipar és a mezőgazdaság esetében. Enyhe többségben vannak itt azok, akik esetében a könyv alkalmazásának pozitív hatást tulajdoníthatunk a foglalkoztatási viselkedés jogszerűségére (19., 20., 21. *interjúrészlet*). De még azok sem használták rendeltetésszerűen az alkalmi munkavállalói könyvet, akik a feketegazdaság

¹⁰ A kereskedelmet és a feldolgozóipart is ide lehetne sorolni, azonban az ezekben a szektorokban készült interjúk alacsony száma miatt ezt nem tudjuk kellő megbízhatósággal megtenni.

visszaszorulásáról adtak számot. Tehát az ő esetükben is inkább csak arról van szó, hogy a teljesen fekete foglalkoztatást felváltotta valami félig legális forma, ami az alkalmi munkavállalói könyvbe egy-egyszer történő bejegyzéstől a majdnem teljesen korrekt bejegyzésig terjed (például: a bélyegek kisebb értékűek a valósnál).

Az alkalmi munkavállalói könyv foglalkoztatási hatásait nem szabad túlbecsülnünk: a könyv hatásainak korlátait mutatja, hogy alig néhány munkaadó vagy munkavállaló jelezte, hogy a könyv hatására valós tevékenységén is változtatott. Tehát inkább a vállalkozások bejelentési viselkedése változott, de a tényleges gazdasági aktivitást nem befolyásolta az alkalmi munkavállalói könyv. Ez leginkább arra vezethető vissza, hogy e foglalkoztatási forma használatával a vállalkozások viszonylag kis költséggel legálissá tudták tenni a korábban teljesen illegális munkavégzést, amit másik oldalról az is motivált, hogy nagyobbak érezték a lebukás várható költségeit, különösen a keményebb ellenőrzések miatt. Ennek megfelelően az alkalmi munkavállalói könyv a munkavállalói oldalon is változtatott a foglalkoztatási viszonyokon: a legtöbb interjúalany elmondása szerint nélküle (teljesen feketén vagy teljesen bejelentve) már nem is tudna elhelyezkedni sehol, a könyv hiányában szóba sem állnak vele a munkaadók (22. interjúrészlet).

Mivel egyértelmű utalásokat tártunk fel arra vonatkozóan, hogy az alkalmi munkavállalói könyv a gazdaság részleges fehéredésének irányába hat, de ez a hatás viszonylag korlátozott, mert a legtöbb munkaadó, illetve munkavállaló nem szabályszerűen használja a könyvet, így logikusan merül föl az a kérdés, hogy mi határozza meg a gazdasági szereplők alkalmi munkavállalói könyv használatára vonatkozó döntését. A vele elkötetett adócsalások mögött négy karakterisztikus, egyidejűleg is megjelenő háttér-, magyarázótevényt azonosítottunk.

1. Az alkalmi munkavállalói könyves adócsalási viselkedést a könyv használatának várható költségei és hasznai határozták meg. Tehát az alacsony kockázatot hordozó munkavégzések esetén (például: egy városszéli családi ház kertjében való építési munka) magasabb volt az adócsalás mértéke, míg a nagyobb kockázatot jelentő esetekben ugyanez alacsonyabb volt (23. interjúrészlet). Ez a motiváció volt messze a leggyakoribb, hozzávetőleg minden második interjúalany említette meg. Mint már bemutattuk, számos interjúalany próbálta meg a várható munkaügyi bírság kiszabásának kockázatát és költségeit nullára csökkenteni; például helyi hatóságokkal való „baráti” viszony kiépítésével, vagy azzal, hogy úgy vezetik a bejegyzéseket, hogy ne lehessen őket elkapni.
2. Sok esetben az adott piaci, termelési viszonyokhoz nem illeszkedtek a könyv használatára vonatkozó jogszabályi előírások (például: a minimális piaci bér is a legmagasabb közteherjegynek megfelelő napi bér felett van; a szüret hossza meghaladja a maximális havi ledolgozható napok számát).
3. Mivel az alkalmi munkavállalói könyv adóterhe más adózási formákhoz képest kedvező, ez a gazdasági szereplőket használatának kiterjesztésére ösztönözi.
4. Az alkalmi munkavállalói könyv használatának módja illeszkedik a piaci szereplők általános adócsalási stratégiáihoz: ha egy munkaadó jellemzően minimális mértékben fizet csak adót, akkor többnyire az alkalmi munkavállalói könyvet is törvénytellenesen használja.

A felsoroltak alapján elmondható, hogy az alkalmi munkavállalói könyv relatíve alacsony adóterhelése, egyszerű adminisztrációja és rugalmas alkalmazhatósága csökkentheti a rejtett gazdaság méretét, de ez a hatás csak kisebb mértékben érvényesülhet, mert a könyv használatának bevett módja az adócsalást is segíti.

Pillanatkép a rejtett gazdaságról

A következőkben tárgyaljuk az interjúkon keresztül megszerzett, a rejtett gazdaságra általánosan érvényes eredményeket. Áttekintjük a vizsgált szektorok rejtett gazdaságban való érintettségét, a félig legális szektorban való működéshez szükséges feltételeket, a vállalkozások adócsalási viselkedésének piaci versenyt befolyásoló hatását, valamint a bevezetőben felsorolt hipotézisekre adható válaszokat.

Egyes szektorok érintettsége a rejtett gazdaságban

A három nagyobb részletességgel vizsgált szektor rejtett gazdaságban való érintettségét külön-külön tárgyaljuk, mivel viszonylag nagyok az eltérések közöttük, és az eredmények önmagukban is érdekesek.¹¹

VENDÉGLÁTÓIPAR. A munkaadók foglalkoztatási viselkedésére általában jellemző, hogy legtöbbjük kisebb-nagyobb mértékben eltitkol jövedelmet, bért. A skála egyik végén az a munkaadó helyezkedik el, aki hat foglalkoztatottjából ötöt teljesen feketén alkalmaz, a hatodikat alkalmi munkavállalói könyvvel (*24. interjúrészlet*). A másik véglet az a munkaadó, aki mindent becsületesen vezet az alkalmi munkavállalói könyvben, nem titkol el béreket. Általánosan jellemzőnek az mondható, hogy a vállalkozások olyan szintre csökkentették az adóelkerülésüket, hogy azt az adóhatóságnak viszonylag nehéz legyen felderítenie, de nekik még mindig megérje. Összességében úgy tűnik, hogy a versenyképesség megtartásának nyomása alatt erős a vállalkozások késztetése a járulékok legalább részbeni elkerülésére.

A vendéglátóipar foglalkoztatási szokásait, fizetési módjait a következők szerint lehetne a legjobban összefoglalni.

Felhasználók: jellemzően alkalmi munkavállalói könyvesek, esetleg a főpincér minimálbéres, szakiskolai végzettség előny, de sokszor egyáltalán nem kell. Többnyire fix órabér plusz borraivaló és néhány támogatott termék utáni százalék jelenti a fizetést, az alkalmi munkavállalói könyvet többnyire nem vezetik szabályosan.

Pultosok: jellemzően alkalmi munkavállalói könyvesek, néha minimálbéresek. Még kevésbé fontos a szakképzettség. A fizetés csak borraivalóból és néhány támogatott termék (például: limonádé, koktélok) után kapott százalékból származik. Az alkalmi munkavállalói

¹¹ A három ágazat tárgyalásának szerkezete nem egyezik meg egymással, mivel eltérő tényezőket emeltek ki az interjúalanyok, és a leírás a rendelkezésre álló empirikus anyagot követi.

könyvet többnyire nem vezetik szabályosan. Ha igen, akkor a cég vezeti az alkalmi munkavállalói könyvüket, mintha napi bért kapnának, fizeti utánuk a közteherjegyeket is.

Könyvhai kisegítő személyzet: mindenki alkalmi munkavállalói könyves, néha teljesen feketén foglalkoztatott. Nem kell semmilyen képzettség, rövid idő alatt betaníthatók, igen gyakran cserélődnek egy-egy szezon alatt. Napi fix bér.

Szakács: vagy alkalmi munkavállalói könyv, vagy minimálbér. Szakmunkás képesítéssel rendelkezniük kell. Napi fix bér, különösen nagy forgalmú napokon 1-2 százaléknyi bónusz.

Főszakács: általában minimálbérré vagy a fölé vannak bejelentve, az is előfordul, hogy alvállalkozóként dolgoznak. Mindkét esetben jellemző, hogy zsebbe is kapnak bért.

ÉPÍTŐIPAR. Az interjúk alapján megállapítható, hogy összességében a bérek jelentős része eltitkolt ebben a szektorban, amit a saját vállalkozásra, munkavégzésre vonatkozó állítások mellett az is valószínűsít, hogy a válaszolók döntő része az ismerősük, partnerük, versenytársuk legtöbbször is jellemzőnek tartotta a bérek eltitkolását. Az eltitkolt bérek bejelentett bérekhez való arányáról a következő mondható el: egy válaszoló az illegális kifizetések túlsúlyáról adott számot, hat interjúalany a fele-fele arányt valószínűsítette, ketten nem fogalmaztak meg kellően pontos állítást, egy válaszoló mondta, hogy szerintem nincsenek illegális kifizetések az építőiparban (25., 26., 27. interjúrészlet).

Az építőiparban szinte kivétel nélkül minden esetben előre megállapodnak a napi fix bérben vagy órabérben az érintett felek, ami eltérő összeget is jelenthet hasonló munkakörökben a béremegegyezések egyéni jellege miatt.

A béreltitkolás és ténylegesen kifizetett bérek közötti összefüggés két tényezőre vezethető vissza: 1. a munkaerőpiacon kívüli, a munkaügyi ellenőrzésekkel összefüggő tényezők, például: melyik munkás mennyire „veszélyes” építkezésen dolgozik (lásd korábban). 2. A nettó béreket a piac alakítja ki, és a vállalkozás kiszámíthatja, hogy mennyit tud egy ember után adózni, hogy a piacon maradhasson, majd a kialakított (a piaci nettó bér szintjének megfelelő) nettó bér fennmaradó részét zsebbe fizeti. Ennek alapján magasabb órabérhez az eltitkolt bér magasabb aránya tartozik, ami az egy munkásnak ténylegesen kifizetett bér 20 százalékától a 40 százalékáig terjed (a százalékok a teljes kifizetett bér elrejtett részének arányát mutatják).

A legális és illegális bérek kifizetése egyaránt három módon történik: teljesen illegálisan (feketén), határozott idejű munkaszerződéssel (csak minimálbéren vagy egy kicsivel afölött) és alkalmi munkavállalói könyvvel; a számlára fizetés a mintán belül egyáltalán nem volt jellemző a szektorban. E három fizetési mód relatív arányáról nem tudunk pontos képet alkotni, viszont találkoztunk egy-két utalással a súlyokra és a foglalkoztatási módok indokaira is. Kulcstényező a rugalmasság az évszakok közötti eltéréseknek megfelelően, valamint a munkaerőigények havi, heti ingadozásainak tekintetében. A munkaadók egy része előző nap vagy néhány nappal korábban szól a munkásoknak, hogy munkába kellene állni. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között kizárólag csak az alkalmi munkavállalói könyv vagy valamilyen hasonlóan rugalmas foglalkoztatási forma (teljesen illegális foglalkoztatás) jöhet szóba. A csupán néhány hétig, egy-két hónapig tartó munkák ugyanakkor a határozott idejű szerződések alkalmazását valószínűsítik, amellel, hogy egyértelművé vált, az alkalmi munkavállalói könyv és a határozott idejű munkaszerződés valamelyest egymás helyettesítői.

MEZŐGAZDASÁG. A mezőgazdaságra is jellemző, hogy a munkaadók jelentős része érintett a rejtett gazdaságban, ami azonban jóval kisebb mértékű, mint az építőipar esetében. Sajnos nem sikerült kellően pontos adatokat megtudni arról, hogy mekkora a legális és illegális bérek aránya általában a szektorban, a két értékelhető és megbízható válasz alapján 25 százalékra tehető az illegális kifizetés teljes nettó béren belüli aránya.

A mezőgazdaságban jellemző foglalkoztatási formákról a többi szektorhoz képest relatíve eltérő, jobban szóródó véleményeket kaptunk az interjúalanyoktól, aminek az lehet az oka, hogy ez a szektorális alminta volt a legheterogénebb munkaerőpiac és piaci szegmens tekintetében is. A mezőgazdaságban a legelterjedtebb foglalkoztatási forma az alkalmi munkavállalói könyves. Ennek okai a szezonális, a munkák ütemezésének kiszámíthatatlansága, a megbízhatatlan munkások, illetve hogy az egyre gyakoribb ellenőrzések miatt valamelyest legálissá kell tenni a foglalkoztatást (28. *interjúrészlet*). Az alkalmi munkavállalói könyvet legjellemzőbbnek tartók is gyakran megemlítették, hogy elterjedt a teljesen illegális foglalkoztatás, a családtagok „regisztrálatlan” alkalmazása, illetve a „minimálbérezés”. A válaszolók mindegyike éles munkaadók közötti különbségekről beszélt: a szektor részleges fehéredése szelektíven jelentkezik, számos cég semmit sem változtat, és jelentős azok száma is, amelyek döntő részt legális működésre tértek át.

A mezőgazdaságra összességében a napszám jellemző, a munkavégzés legtöbbször nem lépi túl a napi nyolc órát, napi munkabér jellemzően két-három ezer forint. Tehát az alkalmi munkavállalói könyv megfelelően illeszkedik mind összegekben, mind időtartamokban a gazdasági realitáshoz. A szektor szezonálisága miatt azonban néhány esetben problémát jelentett a havi korlát.

A rejtett gazdaság működéséhez elengedhetetlen tényezők

Két olyan tényezőt tudtunk részletesebben megvizsgálni, amelyek a rejtett gazdaság hosszú távú és többé-kevésbé intézményesült működéséhez elengedhetetlen: a rejtett bérek kifizetéséhez szükséges pénz vagy termékek, szolgáltatások rendszeres előteremtése, valamint a szereplők közötti kölcsönös bizalom.

Az illegális kifizetésekhez a pénzt különbözőképpen teremtik elő a vállalkozások a különböző szektorokban, a napi szinten jelentkező gazdasági tranzakciók jellegének megfelelően.

1. A vendéglátóiparban leggyakrabban borralalóbból teremtik elő a vállalkozások a rejtetten kifizetett bérekhez szükséges készpénzt, de közel hasonló jelentőségű a számla nélküli vásárlások, pénztárgépbe nem regisztrált forgalom szerepe is. Olyan vállalkozás is akadt, amelyik „panaszkodott”, hogy az illegális kifizetésekhez szükséges regisztrálatlan pénz előteremtése gondot jelent neki, és ezért jelenti be magasabb bérré az alkalmazottait.
2. Az építőiparban az illegális kifizetéseket finanszírozó pénzek előteremtésének három módját tudtuk azonosítani. A legjellemzőbb az illegális kifizetések számla nélkül végzett munkákból való előteremtése. Ez a módszer többnyire nem jelent gondot a munkaadóknak (29., 30. *interjúrészlet*). A második eljárás a nyereség egy részének illegális kifizetésekre fordítása. A harmadik megoldás: a vásárláskor, anyagbeszerzéskor kapott

kedvezmények, „trükközések” révén tudják a munkaadók finanszírozni a be nem vallott bértömeget. Egy interjúalany megjegyezte, hogy azért nem fizet zsebbe egyik munkavállalójának sem, mert nem tud számla nélkül dolgozni, és így nem tudja előteremteni a szükséges regisztrálatlan pénzüsszegeket.

3. A mezőgazdaságban az illegálisan kifizetett pénzt a legtöbb esetben a termény vagy az állatállomány kisebb mennyiségben történő számla nélküli értékesítéséből származik (31. interjúrészlet). Érdekes módon ebben a szektorban okozza a legkisebb problémát az illegális kifizetésekhez szükséges pénz előteremtése.

A fentiek alapján világos, hogy a rejtett gazdaság működésének szempontjából kritikus jelentősége van a regisztrálatlan pénzek előteremtésének. *Ez a vásárlások legális lebonyolítására irányuló ellenőrzések tovagyrúzó, a rejtett gazdaság működését nehezítő hatására hívja fel a figyelmet.* Ez a kormányzat számára *hatékony beavatkozási pont* lehet, mivel az ezen keresztül egyszerre tudja az illegális vásárlásokat visszaszorítani és azon keresztül a rejtett foglalkoztatást nehezíteni.

A második kulcs tényező a rejtett gazdaságban érintett szereplők közötti bizalmi viszony megléte, ami olajozottan működő, a saját normáit megszilárdított kapcsolatrendszer meglétére utal. Többek között ebből következik, hogy a rejtett gazdaság radikális és gyors csökkentése nehezen képzelhető el. Ugyanakkor találkoztunk olyan példával, amikor a kikényszeríthető szerződés nélküli munkaviszonyt a munkaadó a munkavállalók kihasználására használta föl. Ebből az következik, hogy amennyiben a legális munkavégzés jogbiztonsága érezhetően kedvezőbbé válik a rejtett gazdaságban való munkavégzéshez képest, akkor ez ösztönözheti a „fehéredést”.

A rejtett foglalkoztatásban érintett vállalkozások tipológiája

Az interjúk során kitértünk arra a kérdésre is, hogy a bérek elrejtése mennyire kritikus jelentőségű a vállalkozások számára. A válaszok alapján két csoportba tudtuk sorolni a megkérdezett vállalkozásokat.

1. *Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek döntő részben feketén fizetik alkalmazottaikat, általában alacsony a jövedelmezősége, és többnyire bizonytalanok a bevételeik.* Tehát nem tudják kiszámíthatóan és egész évben folyamatosan foglalkoztatni alkalmazottaikat, a munkaerő-piaci versenyben nem képesek megtartani a számukra kulcsfontosságú munkásokat. A bérek részleges vagy teljes elrejtése létkérdés, nem tudnának működni adókötelezettségeik teljes megfizetése esetén, legalábbis ezt támasztja alá önértékelésük és a vállalkozásuk piaci pozíciójának jellemzése is (32. interjúrészlet).
2. *A jellemzően közepes és nagyvállalatokból álló másik csoportba tartozó munkaadók ugyan jelentős mértékben fizetnek zsebbe a regisztrált béreken felül, de képesek megtartani a kulcsfontosságú alkalmazottakat, magasabb a jövedelmezőségük, elegendő munkájuk van a főszezonon kívül is.* Ezek a vállalkozások alapvetően nem azért csálnak adót, hogy a versenyben maradásukat biztosítsák, hanem mert nem tartják indokoltnak a magas adóterhelést, és mert nem hajlandók lemondani profitjuk egy jelentős részéről.

Ez alapján elképzelhető, hogy a rejtett gazdaság csökkentéséhez két különböző kormányzati stratégia együttes alkalmazása a leghatékonyabb, a két eltérő működésű csoportnak megfelelően. A rejtett gazdaság elhagyásának egy lehetséges útját és az azzal járó problémákat e kötetben *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái* című írás tárgyalja.

Rejtett foglalkoztatás és piaci verseny

Mivel a mintánkba adócsaló és törvényesen működő, valamint e két viselkedésmintát az aktuális piaci helyzet függvényében felváltva alkalmazó vállalkozások is kerültek, ezért lehetőségünk volt azt alaposabban megvizsgálni, hogy a versenytársak, partnerek adócsaló viselkedése mennyiben torzítja a piaci versenyt.

A válaszok élesen elkülönülő két csoportra oszthatók: azok a vállalkozások, amelyek a rejtett gazdaságban érintve voltak, szinte kizárólag arról adtak számot, hogy egyáltalán nincs versenytorzító hatás, mivel minden piaci szereplő ugyanazokat a módszereket használja, ugyanúgy adót csal. Az adócsalás mértéke legfeljebb a vállalkozás profitját befolyásolja, de az árakat, versenyben maradást nem. Ezzel szemben a törvényesen működő vállalkozások vezetői döntő többségükben úgy nyilatkoztak, hogy számukra az adót csaló versenytársakkal szemben komoly versenyhátrányt jelent, hogy jogszerűen működnek (33. interjúrészlet). Olyan esettel is találkoztunk, amikor egy építőipari vállalkozó kifejtette, hogy nem társulhat be alvállalkozóként bizonyos nagyobb állami építkezésekbe, ha nem csal ő is adót.

Ugyanakkor több vélemény arra is utalt, hogy az adócsalás révén bizonyos piacokról ki is szorulnak az azt elkövető vállalkozások, mivel általában nem képesek megfelelő minőségben, megbízhatósággal szolgáltatni (például: mert munkásaik gyakran cserélődnek). Ilyen értelemben tehát az adócsalás versenyhátrány, a vállalat növekedésének korlátja (34. interjúrészlet).

Összességében az tűnik megalapozott állításnak, hogy az egyes input- és outputpiacok élesen elkülönülnek egymástól, tehát az adott piac jellegétől függően a rejtett bérkifizetések előnyként, hátrányként, illetve semleges tényezőként is jelentkezhetnek a versenyben. A bérek nagyarányú eltitkolása azonban egy bizonyos vállalatméret fölött a vállalat növekedésének egyértelműen gátjává válik.

Hipotézisek

A rendelkezésünkre álló empirikus kutatás alapján röviden megvizsgáljuk a bevezetőben megfogalmazott hipotéziseket. Mivel mintánk kisszámú interjúból áll, amelyek nem megfelelően reprezentálják a vizsgált sokaságot, ezért eredményeink csak tapogatózó jellegűek. Az elemzés során alapvetően kétféle módszer állt rendelkezésünkre: kereszt-tábla-jellegű kvantitatív elemzés és a hipotéziseinkre vonatkozó explicit utalások számbavétele.

Piaci helyzet és adócsalás. Az interjúk alapján a jelenlegi stabil piaci pozíció és a jó jövedelmezőség nem áll közvetlen és kauzális kapcsolatban a rejtett gazdaságban való érintettséggel, azonban az egyértelműen megállapítható, hogy ezek szükséges, de semmiképpen sem elégséges előfeltételei a szürkegazdaság elhagyásának. Ezt azzal támaszthatjuk alá, hogy a vállalkozások instabilitása, rendelésállományuk ingadozása nem teszi lehetővé, hogy legálisan működjenek, foglalkoztassanak. Ugyanakkor néhány példát találtunk arra, hogy ha nagyobb lenne a kiszámíthatóság, akkor az a regisztrált gazdasági tevékenységek súlyának növelésére vezetné az interjúalanyokat. Ennek legfőbb oka, hogy hosszú távon nem engedhetik meg a munkaadók a kulcsfontosságú munkavállalók esetében, hogy teljesen illegálisan fizessék őket, mert az a munkavállaló, aki feketén dolgozik, könnyen továbbáll (35. interjúrészlet). Ugyanakkor ezt a gyenge összefüggést is jelentősen módosítja a munkaadók egyéni morális álláspontja, valamint az adócsalás várható költségeire való közvetlen ráhatás lehetősége (például: munkaügyi ellenőrök lefizetése).

A kedvező piaci várakozásokkal, optimista jövőbeli tervekkel kapcsolatban is hasonló következtetéseket tudunk csak megfogalmazni, mint a jelenlegi piaci helyzet esetében.

Verseny társak, partnerek viselkedése és az adócsalás. A versenytársak rejtett gazdaságban való érintettsége tekintetében az tűnik megalapozottnak, hogy az interjúalanyok a jellemző piaci magatartást követik, ami többnyire valamekkora mértékű béreltítkolást jelent. Ha a kritikustömeg-modell metaforáját alkalmazzuk, akkor azt lehet mondani, hogy a legtöbb vizsgált piac esetében jelenleg abban az egyensúlyi pontban vagyunk, amelyben csak azok a szereplők nem csálnak valamekkora mértékben adót, akik mindenki más csalása esetén sem tennének így.

Nem egyértelmű azonban az, hogy a versenytársak milyen módon hatnak egymás viselkedésére; találtunk példákat közvetlen, modellkövetés jellegű kapcsolatra és közvetett, az ármechanizmuson keresztül megvalósuló hatásra is (lásd az adócsalás versenytörzítő hatásairól elmondottakat). Valószínűnek tűnik, hogy a legtöbb esetben az adócsaló vállalkozások magas aránya kényszerítő tényezőként hat az adott ágazat versenyhelyzetére, hiszen egy vállalat sem tudná az árakat ennyire alacsonyan tartani, ha teljes mértékben bejelentené alkalmazottait. Következésképpen a rejtett gazdaság visszaszorítása egy-egy piacon a törvénytelenen működő vállalkozások kritikus arányának átlépése után válhat nagyobb mértékűvé, avagy egyedí, a piaci viszonyokkal nyíltan szembeforduló vállalkozások esetében fordulhat csak elő (lásd e kötetben *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái* című írást).

Az üzleti partnerek számos esetben konkrét és közvetlen hatással voltak az interjúalanyok adócsaló viselkedésére (például az alvállalkozó vagy a vevő kimondottan kéri, hogy ne adjanak számlát, vagy kisebb összegről adják azt).

Alkalmazott technológia és adócsalás. Erre a hipotézisre vonatkozóan nagyon eltérők a tapasztalataink, sok válaszoló szerint nincs kapcsolat az alkalmazott technológia specializáltsága és a munkaadók bejelentése között, mivel a munkaügyi viszony egyébként is kölcsönös bizalmon alapul, amit nem kell megerősíteni formális szerződéssel (36. interjúrészlet). Ezzel szemben számos vélemény – főleg a mezőgazdaságban – azt hangsúlyozta,

hogy a technológiai váltás (hatékonyabb gépek alkalmazása) növeli a nyereségességet, és csökkenti a munkaerőigényt, ami azt eredményezi, hogy a megmaradó munkavállalókat inkább bejelentik a cégek. Ennek az is az oka, hogy a vállalkozók igyekeznek a vállalkozás működését a megbízhatóbb, fontosabb munkavállalók regisztrált foglalkoztatása révén stabilizálni, kiszámíthatóbbá tenni. Ugyanakkor ez a kapcsolat is csupán a bérek részleges regisztrálása/nem regisztrálása tekintetében áll fent.

Ezek alapján az valószínűsíthető, hogy az alkalmazott technológia hatással van a bérek eltitkolására, azonban e kapcsolat függ a munkaadó és munkavállaló között fennálló bizalmi viszonytól.

Állami megrendelések és az adócsalás. Kizárólag az építőiparban talákoztunk nagyobb mértékben állami megrendeléseket kielégítő vállalkozásokkal, így megállapításaink relatíve szűk empirikus anyagon nyugszanak.

Az állami megrendelések szerepe kettős az interjúalanyok véleménye alapján. Egyrésztől, az állam is felelős az építőipar illegális tevékenységének egy részéért, az állam korrupciós kínálata révén. Ugyanis a nagyobb cégek, amelyek az állami megrendelésekre pályáznak, a vételár egy részét kénytelenek visszajuttatni bizonyos politikusoknak, bürokrátáknak. Ez a jelenség többnyire olyan nagyobb vállalatokra jellemző, amelyek a fővállalkozó szerepét töltik be (37. interjúrészlet). Másrésztől, a kisebb vállalkozásokat, amelyek a legtöbb esetben a tényleges munkát végzik az állami megrendelések esetén, gyakrabban ellenőrzik. Így az állam rákényszerít számos építőipari vállalkozást, hogy legalább akkor ragasszon bélyeget az alkalmi munkavállalói könyvekbe, ha állami építkezésen dolgoznak (38. interjúrészlet).

Az állam működésének megítélése és az adócsalás. Az állam megítélésének szerepét sajnos nem tudtuk keresztábra jellegű módszerrel elemezni, mert nem mutatkozott kellő variancia az állam működésére vonatkozó véleményekben. Összességében lesújtó volt a megkérdezettek véleménye az államról, az önkormányzatról, a kormányról. A célokkal többnyire egyetértenek, de hatékonytalanak, pazarlónak és korruptnak tartják az állam működését. További módszertani problémát jelentett, hogy a pártpreferenciák jelentősen befolyásolták a kormányról kialakított véleményeket.

Ugyanakkor explicit kijelentések alapján erős, kauzális kapcsolat látszik kibontakozni az állam működésének megítélése és az adócsaló magatartás között; valószínűsíthető, hogy jelentősen rontja az adófizetési morált az állam, a kormányzat negatív megítélése (39., 40. interjúrészlet).

Az állami korrupció vélelmezett szintje és az adócsalás. A korrupció elterjedtségét illetően az interjúalanyok véleménye, ha lehet, még egyöntetűbben lesújtó volt, mint az állam működésének általános megítélésénél (41. interjúrészlet). Így a fentiekhez hasonló módszertani problémákkal kellett szembesülnünk ennek a hipotézisnek a vizsgálata során is. A néhány azonosított közvetlen utalás alapján hasonló összefüggést tudunk valószínűsíteni, mint az előző bekezdésben.¹²

¹² Néhány érdekesebb korrupciós történet megtalálható a függelékben (41., 43., 44., 45. interjúrészlet).

A rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó költség–haszon viszonyok. A béreltitkolás mértéke és módja legnagyobb mértékben a büntetés mértékével, és a lebukás valószínűségével, tehát a várható büntetés értékével áll kapcsolatban. Az interjúk tanúsága szerint a kapcsolat a közgazdasági modellek által prediktált módon alakul. Az interjúalanyok döntő többsége tudatosan kezeli a kérdést, részletesen ismerik a lehetőségeiket, lebukási esélyeket (46. interjúrészlet). Másrészről, az adócsalási magatartást morális megfontolások, morális költségek befolyásolják, amelyek vagy belső, vagy külsők. Belső morális költségek egyszerűen az adófizetésre, becsületességre készítő internalizált egyéni meggyőződés, normák esetében lépnek fel, a külső morális költségek mértéke pedig a vállalkozás viselkedése és a falu, lakóhely közösségének morális követelményei közti diszkrépancia mértékétől függ. Ugyanakkor a legtöbb esetben azt tapasztaltuk, hogy a rejtett gazdaságban való részvételnek vagy nincs, vagy csak lényegében elhanyagolható morális költsége van a válaszolók számára (47. interjúrészlet). Érdekes módon ez alól kivételnek leginkább az idősebb korosztály tagjai tekinthetők, ami azt valószínűsíti, hogy az életkor és az adócsalás mértéke között fordított a kapcsolat.

Kiszabott büntetések közvetlen és közvetett hatása. Tíz esettel találkoztunk, melyben magát az interjúalanyt vagy pedig közeli ismerőst, partnerét bírságolták meg. Ezek közül összesen kettő olyan akadt, ahol a vállalkozás lényegesen visszafogta korábbi adócsalási tevékenységét. Amikor nem változott az adócsalás mértéke, akkor jellemzően mindent ugyanúgy csináltak tovább a vállalkozók, ahogy korábban, esetleg az adócsalási, rejtett foglalkoztatási módszereiken javítottak a lebukás tapasztalatainak fényében.

Az ellenőrzések és büntetések kiszabásának módja miatt a munkaadók sokszor ellenséges képet alakítanak ki az államról, az állami szervekről. Az ellenőrzések célja a megkérdezettek szerint, a „minél nagyobb büntetések kiszabása, sokszor teljesen következtlenül, érthetetlen módon”, „És nemcsak az ellenőrzések gyakoriságával van gond: nincs figyelmeztetés, egyből büntetés jár, holott sokszor akaratlanul hibázunk.” Egy esetben arra is volt példa, hogy a büntetés visszalökte a teljes illegalitásba a céget (48. interjúrészlet).

A kérdőíves felvétel főbb tapasztalatai

Az interjúk tapasztalatai alapján 150 főre tervezett kérdőíves adatfelvételt készítettünk 2008 áprilisában Szabolcs-Szatmár-Bereg és Győr-Moson-Sopron megyében, valamint Budapesten.¹³ E kiválasztott három területi egység érintett munkavállalóiból az egyes területi egységeket nagyjából egyenlő súllyal figyelembe vevő mintát állítottunk össze. A meg hiúsulások miatti pótkérdezések eredményeként végül a teljes mintanagyság 159 fő lett. A 159 megkérdezett mindegyike rendelkezett alkalmi munkavállalói könyvvel valamikor a vizsgálatot megelőző három év során. Az interjúalanyok kiválasztása alapján hólabda-

¹³ Az adatfelvétel kérdőívének elkészítésében Révész Erika, Tóth István János, Semjén András és Fazekas Mihály vett részt. A kérdézt az Adatgyűjtő Intézet munkatársai szervezték és végezték.

módszerrel történt.¹⁴ Budapesten emellett egyes fővárosi munkaügyi kirendeltségek ügyfélfogadási idejében az adott kirendeltséget felkeresők közül véletlenszerűen is választottak kérdezőink a kérdezési feltételeknek megfelelő válaszadókat. Néhány kérdést utólag, egy telefonos pótfelvétel keretében tettük fel a korábban már felkeresett válaszadóknak.

A megkérdezett 159 fő mindegyike – a minta kiválasztásából eredően – rendelkezett az elmúlt három év során alkalmi munkavállalói könyvvel, és legalább egy alkalommal foglalkoztatták ilyen módon. Foglalkoztatottsági státusa szerint a megkérdezettek 16 százaléka alkalmazott, 65 százaléka alkalmi munkás alkalmi munkavállalói könyvvel, 13 százaléka munkanélküli volt a kérdezés időpontjában, 2 fő tanuló és 8 fő egyéb kategóriába (gyes, gyed) sorolható.

A megkérdezettek átlagosan 17 éves korukban léptek a munkaerőpiacra, és átlagban 6,4 munkahelyük volt eddig életükben. Magas arányban (74 százalék) találunk a mintába került személyek között olyanokat, akik életük során már legalább egyszer munkanélküliek voltak; az átlagos munkanélküliségi időszakok száma 2,8 alkalom a mintában. A munkanélküliség tartós állapotnak bizonyult a megkérdezettek között: átlagosan 25 és fél hónapig voltak munka nélkül. A válaszadók közel 20 százalékának legalább az egyik családtagja munkanélküli volt a kérdezés időpontjában. Mindez már önmagában jól mutatja, hogy az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatottak a munkaerőpiac periferiáján helyezkednek el, és ennek következtében az átlagosnál kiszolgáltatottabb helyzetűek.

2007. évi első munkahelyén az érvényes választ adó 138 kérdeztől teljesen szabályosan, bejelentve volt foglalkoztatva 93 fő. 45 fő ezzel szemben úgy volt foglalkoztatva, hogy munkajövedelmének legalább egy részét eltitkolták, vagy vállalkozói jövedelemnek álcázták – ők tehát fekete- vagy szürkemunkát végeztek és ily módon adócsalást vagy adókikerülést követtek el (4. táblázat).¹⁵ Az év során több munkahelyet is megjáró megkérdezettek adatainak elemzése arra utal, hogy a munkahely-változtatás gyakoriságának emelkedésével párhuzamosan nő a szürke- és feketefoglalkoztatás aránya.

A megkérdezettek nem egészen harmadának voltak a zsebbe fizetésre vonatkozó közvetlen tapasztalatai: 30 fő alkalmanként, 19 fő pedig rendszeresen zsebbe kapta munkabérének egy részét. A 49 érintettből 16 fő a teljes összeget zsebbe vette fel, 25-en viszont

¹⁴ A területi munkaügyi központok adatai alapján eredetileg a fent említett munkaerő-piaci jellemzőit tekintve eltérő adottságú területeken szerettünk volna rétegezett mintavételt végezni. Adatvédelmi megfontolások, jogi és adminisztratív problémák miatt azonban ennek az eljárásnak az időigénye meghaladta volna a kutatás tervezett befejezéséig rendelkezésünkre álló időt, és megvalósíthatósága is kétségesnek tűnt, így végül egy kompromisszumos megoldáshoz folyamodtunk: a kiválasztott térségekben először olyan munkaadókat kerestünk meg, akik alkalmi munkavállalói könyvvel rendelkező embereket rendszeresen foglalkoztatnak. Tőlük kértük el jelenlegi, és közelmúltbeli munkavállalóik elérhetőségét. A kérdezők a megkérdezést velük indították, majd a válaszadók ismeretségi köréből „hólabdamódszerrel” fokozatosan addig bővítették a mintát, amíg a tervezett esetszámot nagyjából teljesítették.

¹⁵ Míg a számlázást legfeljebb a szürkefoglalkoztatottságba sorolhatjuk be (bizonyos esetekben akár teljesen szabályos is lehet), a zsebbe kapott jövedelemmel viszont a munkaadó és a munkavállaló teljes mértékben kibújik mindenfajta adó- és járulékfizetési kötelezettség alól, tehát ez inkább illegális vagy feketejövedelemnek tekinthető.

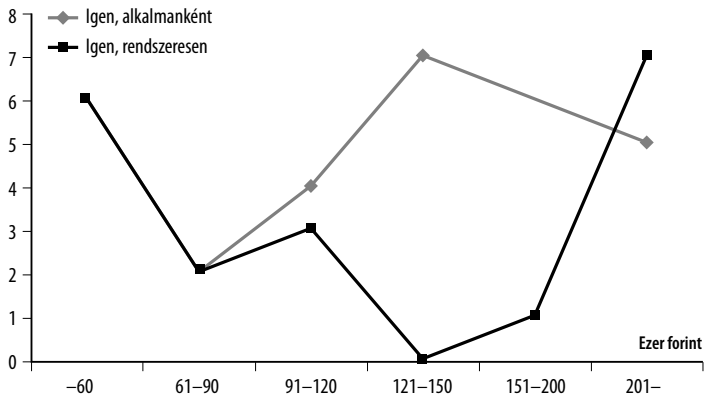
4. TÁBLÁZAT
A fizetés módja 2007-ben az első munkahelyen (fő)

Hogyan kapta a fizetést az első munkahelyén?	Válaszadók száma
Minimálbér fölött, teljes összeggel bejelentve	15
Minimálbér fölött bejelentve, de kapott zsebbe is	2
Minimálbérrel bejelentve, de kapott zsebbe is	1
Minimálbérrel bejelentve, annyit is kapott	9
Alkalmi munkavállalói könyvre kapott és ezen felül zsebre	17
Alkalmi munkavállalói könyvre kapott, szabályosan	69
Számlára kapott pénzt	9
Csak zsebbe kapott pénzt	13
Egyéb	3
Összesen	138

csak javadalmazásuk kevesebb mint felét kapták így. A nettó háztartási jövedelem szempontjából vizsgálva a feketejövedelem előfordulását azt tapasztaljuk, hogy a jövedelmüket rendszeresen zsebbe kapók megoszlása U , illetve pontosabban W alakú, azaz a legalacsonyabb jövedelműek esetében a leggyakoribb a zsebbe kapott jövedelem, a közepes jövedelműek esetében alacsonyabb ez az arány, majd újra növekedni kezd és a magas jövedelműek csoportjában ismét magas (2. ábra).

A számlára történő fizetés, azaz a bérjövedelem vállalkozói bevételnek való feltüntetésére épülő adóarbitrázs jóval „kifinomultabb” adócsökkentő módszer a zsebbe fizetésnél. Mivel az alkalmi munkavállalói könyvesek zöme a társadalom kevésbé előnyös helyzetű csoport-

2. ÁBRA
A zsebbe kapott jövedelem előfordulása a háztartási nettó jövedelem szerint (fő)

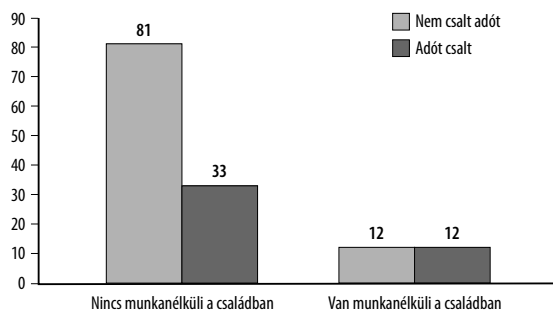
jaiból kerül ki, családjukban feltehetően az átlagnál jóval kisebb a vállalkozási érdekeltséggel rendelkezők aránya; valószínűleg ezért is érthető, hogy az alkalmi munkavállalói könyves mintában a számlára történő jövedelemfelvétel elterjedtsége jóval elmarad a zsebbe fizetésétől. A 159 megkérdezettből mindössze 11 fő élt alkalmanként, 15 fő pedig rendszeresen ezzel a gyakorlattal. A 26 érintett 60 százaléka teljes javadalmazását számlára vette fel, 11 százalékuk viszont csupán javadalmazása kevesebb, mint negyedét vette fel így.

Azok között, akik már voltak munkanélküliek életük során, az átlagosnál gyakoribb volt, hogy rendszeresen számlával vették fel jövedelmük egy részét 2007-ben, és ugyancsak az átlagosnál valamivel nagyobb arányban találunk köztük olyanokat, akik 2007 folyamán zsebbe kaptak jövedelmet.

Egy összefoglaló mutató segítségével megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek milyen arányban kerültek kapcsolatba a feketegazdasággal be nem jelentett vagy aluljelentett, esetleg színtelt szerződéssel történő munkavégzés formájában. Független változónk kétértékű: 1 értéket vesz fel, ha a megkérdezett fizetése egészét vagy egy részét feketén vagy szürkén (zsebbe vagy számlára) kapta első 2007. évi munkahelyén, és 0, ha nem. A kérdésre érdemben válaszolók közül 93 fő mondta, hogy nem vett fel zsebbe vagy számlára munkajövedelmet, azaz nem csalt vagy került ki adót (67 százalék) és 45 fő számolt be adócsalásról vagy adókikerülésről (33 százalék).

A kérdezéskor érvényes munkaerő-piaci státusz szerinti bontásban vizsgálva az ilyen irreguláris kifizetéseket, egyértelműen látható a munkanélküliségi tapasztalat és az irreguláris javadalmazás elfogadása közti kapcsolat: míg az alkalmazottként vagy alkalmi munkavállalói könyves alkalmi munkásként dolgozó egykori alkalmi munkások nem egészen 30 százaléka számolt be adócsalásról vagy adókikerülésről, addig a munkanélküliek között közel 70 százalék volt ez az arány.

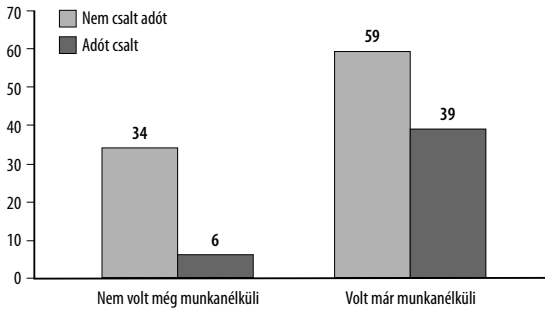
Azok a megkérdezettek, akiknek családjában volt a kérdezéskor munkanélküli, ugyancsak jóval nagyobb arányban számoltak be adócsalásról, adókikerülésről színtelt szerződéssel, mint akiknek a családjában nem volt munkanélküli. Azon munkavállalóknak, akiknek legalább egy családtagja munkanélküli, a fele (12 fő) dolgozott úgy első munkahelyén 2007-ben, hogy a kifizetés során történt adócsalás/adókikerülés, míg azon 114 megkérdezett között, akiknek a családjában senki sem volt munka nélkül a kérdezéskor, csak 33 fő esetében volt ez megfigyelhető, azaz köztük egyharmad alatti volt az érintettek aránya (3. ábra).

3. ÁBRA

A legálisan és adócsalás, adókikerülés mellett jövedelemhez jutók száma aszerint, hogy van-e munkanélküli családtag a kérdezett családjában, 2007 (fő)

A munkanélküliségi tapasztat erősen differenciáló magyarázó változónak bizonyult: azon alkalmi munkavállalói könyveseknek, akik már voltak munka nélkül életük során, közel 40 százaléka csalt (vagy került ki színlelt szerződéssel) adót 2007-ben első munkahelyén, azok között pedig, akik sohasem voltak munkanélküliek, csupán 1/7 körüli (6 fő 40-ből) ez az arány (4. ábra).

4. ÁBRA

A legalísan és adócsalás/adókikerülés mellett jövedelemhez jutók száma aszerint, hogy a kérdezett volt-e már munkanélküli, 2007 (fő)

Érdeemes alaposabban, egy többváltozós logit modellel is megvizsgálni, hogyan függ össze az adócsalás/adókikerülés melletti jövedelemfelvétel előfordulása azokkal a tényezőkkel, amelyek a kétváltozós elemzések tanúsága szerint hatottak az adócsalás/adókikerülés melletti munkavégzésre. A vizsgálatban szerepeltetett magyarázó változók a kérdezett neme, vagyona (lakásának nagysága), iskolai végzettsége, munkaerő-piaci előtörténete (volt-e munkanélküli?), valamint a család aktív keresőinek munkaerő-piaci helyzete (van-e munkanélküli a családban?). Amennyiben e tényezőket egyszerre, egymással kontrollálva vonjuk be az elemzésbe, az hozzájárulhat annak megértéséhez, mitől függ az alkalmi munkavállalói könyvesek hajlandósága olyan kifizetési formák elfogadására, amelyek adócsalást valósítanak meg vagy a színlelt szerződések tilalmát sértik.

Az eredményeket az 5. táblázatban láthatjuk. A kérdezett neme (1 – nő, 2 – férfi), az iskolai végzettsége (1 – legfeljebb nyolc osztály, 2 – több mint nyolc osztály) és vagyoni helyzete (1 – lakásának alapterülete legfeljebb 40 m², 2 – több mint 40 m²) mellett a munkanélküliség szerepét vizsgáltuk. Az első modellben azt, hogy a család jövedelmi bizonytalansága (volt-e munkanélküli a családban?) mennyiben befolyásolja az adócsalás melletti foglalkoztatást. Eredményül azt kapjuk, hogy a kérdezett nemének és iskolai végzettségének, vagyoni helyzetének figyelembevétele mellett sem tűnik el ez a hatás: ha volt munkanélküli a családban, akkor nagyobb a valószínűsége az adócsalást megvalósító kifizetések elfogadásának, az adócsalás melletti munkavégzésnek. A nők itt is kevésbé normaszegők, ám a rosszabb vagyoni helyzet és a magasabb iskolai végzettség az adócsalás elfogadását valószínűsíti. Ugyanakkor, ha az egyéni munkaerő-piaci történet hatását vizsgáljuk – közelebbről azt, hogy a munkanélküliség mint saját tapasztalat hajlamosítja-e az alkalmi munkavállalókat adócsalás melletti foglalkoztatási ajánlatok elfogadására –, akkor azt láthatjuk az 5. táblázatban, hogy ennek a tényezőnek nem szignifikáns a hatása.

5. TÁBLÁZAT
Az adócsalás melletti kifizetés és a foglalkoztatott jellemzői, 2007 (logit modell)

Függő változó: adócsalás 2007-ben az első munkahelyen

Megnevezés	1. modell munkanélküli a családban	2. modell munkanélküliség mint saját tapasztalat
Nem	0,758*	0,586
Iskola	1,666**	1,428**
Munkanélküli a családban	0,997*	–
Volt-e korábban munkanélküli?	–	0,834
Lakás nagysága	–0,489**	–0,520**
LR χ^2	27,84	26,89
Prob > χ^2	0,000	0,000
Pszedo R^2	0,1649	0,1593
N	133	133

*10 százalékos szinten szignifikáns, **5 százalékos szinten szignifikáns.

Átváltás az alkalmi munkavállalói könyves és egyéb foglalkoztatási formák között

A kérdőívben néhány olyan kérdést is feltettünk, amelyek arra vonatkoznak, hogy az alkalmi munkavállalói könyvvel foglalkoztatottak milyen arányban váltanak foglalkoztatottsági formát: milyen gyakran kapnak az alkalmi munkavállalói könyvesek (nem alkalmi) bejelentett alkalmazotti státust munkahelyükön; vannak-e alkalmi munkavállalók, akik korábban feketén dolgoztak ugyanott; esetleg olyanok, akik korábban alkalmazotti státusban dolgoztak jelenlegi munkahelyükön; illetve a munkaadók kezdeményezésére milyen gyakran alakítják át a bejelentett foglalkoztatást alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatássá.

Mivel a felsorolt események csak meglehetősen kevés megkérdezett munkaerő-piaci történetében fordultak elő, a kis esetszámok miatt az eredmények inkább csak illusztrációként szolgálhatnak, statisztikai értelemben nem megbízhatók – néhány összefüggésre azonban így is felhívhatják a figyelmet:

- korábban alkalmi munkavállalói könyves volt, majd addigi munkáltatójától bejelentett alkalmazotti státust kapott: 17 fő;
- korábban feketén dolgozott, majd ugyanannál a munkáltatónál alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatott lett: 11 fő;
- korábban bejelentett alkalmazotti státusa volt, majd alkalmi munkavállalói könyves lett: 8 fő;
- ennél a 8 főnél 6 fő esetében a munkaadó kezdeményezésére alakították át a dolgozó korábbi bejelentett foglalkoztatását alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatássá.

Az eredmények tehát arra utalnak, hogy bár minden irányban megfigyelhető mozgás a teljesen illegális foglalkoztatás, a kedvezményes közterhű szezonális (alkalmi munkavállalói

könyves) foglalkoztatás, és a teljesen legális állandó foglalkoztatotti státusok között, feltehető, hogy az alkalmi munkavállalói könyv foglalkoztatásfehérítő hatása valamivel erősebb lehet a szűrítő hatásánál.

Összefoglalás

Az eddigiek során röviden áttekintettük az alkalmi munkavállalói könyv törvényi hátterét, a szabályozói szándékot, majd pedig az alkalmi munkavállalói könyv használatának jellemzőit, körülményeit, végül a rejtett gazdaságra általánosabban érvényes megállapításokat fogalmaztunk meg az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalás tapasztalatainak elemzése alapján.

Állításainkat óvatossággal kell kezelni, mivel nem reprezentatív adatfelvételen, hanem hólabdamódszeren nyugszanak. Az interjúk alapján világosan látható, hogy az alkalmi munkavállalói könyvet az esetek döntő részében nem a szabályoknak megfelelően használják, az elkövetett adócsalás mértéke pedig a munkavállalónkénti néhány 100 forinttól egészen a kifizetett bér 100 százalékáig terjedhet. Az átlagos mérték meghatározásához azonban nem állnak rendelkezésünkre kellően megbízható információk. Mindezek ellenére fontosnak tartjuk leszögezni, hogy az *alkalmi munkavállalói könyv az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott*, mivel hatására a *korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók részben átkerültek a féllegális gazdaságba*. Ez a pozitív hatás az alkalmi munkavállalói könyv relatíve alacsony adóterhelésére, egyszerű adminisztrációjára és rugalmas alkalmazhatóságára vezethető vissza.

A megszerzett tapasztalatok alapján kijelenthető, hogy a kormányzat tovább növelhetné az alkalmi munkavállalói könyv pozitív hatásait, ha a közteherjegyek mértékét és regisztrálásuk módját átalakítaná, valamint az ellenőrzés hatékonyságát növelné.

Az interjúk során lehetőségünk volt betekinteni a rejtett gazdaság egészének működésébe, ami egyértelművé tette, hogy az illegális, félig legális tevékenységek stabil bizalmi viszonyokon nyugszanak: olyan értékrendszer alakult ki a gazdaság szereplőiben, amelyik nem ítéli el az adócsalást, és csak kismértékben támogatja az adófizetést.

Az alkalmi munkavállalói könyves munkavállalók vizsgálata határozottan rámutat a munkanélküliség és a nem legális kifizetési formák elterjedtsége, illetve elfogadása közötti egyirányú kapcsolatra. Azok, akik erősebben érzik fenyegetve magukat attól, hogy munkanélküliek lehetnek, mert közvetlen hozzátartozójuk munkanélküli, egyértelműen hajlamosabbak elfogadni a nem legális foglalkoztatotti státust és az adócsalásra/adóelkerülésre építő kifizetési formákat. Fontos kérdés, mennyire okozhat problémát az átváltás a normális közterhű bejelentett foglalkoztatásról a kedvezményes közterhű és az adócsalás magasabb szintjével társuló alkalmi munkavállalói könyves munkavállalásra. Bár eredményeink magyarázó ereje a kis esetszámok miatt megkérdőjelezhető, azok mégis azt engedik sejtetni, hogy összességében az alkalmi munkavállalói könyv foglalkoztatásfehérítő hatása valamivel erősebb lehet szűrítő hatásánál. Jóllehet tagadhatatlanul létezik átváltás a teljesen bejelentett állandó munkáról az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatásra, az ellenkező irányú (feketemunkáról az alkalmi munkavállalói könyves szürke- vagy féhérmunkára, illetve az alkalmi munkavállalói könyvesről az állandó bejelentett foglalkoztatásra) mozgások volumene valamivel jelentősebbnek tűnik.

HIVATKOZOTT INTERJÚRÉSZLETEK

1. Általában jellemző, hogy van egy-két legálisan foglalkoztatott szakmunkás. A segéd-munkást már nem érné meg így foglalkoztatni, nekik vagy teljesen feketén adnak munkát, vagy ha hoznak ilyen alkalmi munkavállalói könyvet, akkor ebbe könyvelnek el valamennyit. *(Építőipari vállalkozó)*
2. Általában a szakképzett munkavállalók vannak inkább bejelentve, illetve a jól dolgozó segédmunkások. De jellemzően csak minimálbérre, és azon felül még zsebbe fizetik őket. *(Építőipari vállalkozó)*
3. De ezek a baráti, családi viszonyok nem változtatnak a legális–illegális foglalkoztatás arányán. Tehát nincs olyan összefüggés, hogy a barátaimat, közelebbi ismerőseimet inkább bejelentem. Ez inkább a hatóságok miatti vállalhatóságtól függ. Értsd: valakit azért mégis be kell jelenteni, mert különben nagyon gyanús lenne a hely. Ilyenkor az, akít bejelentenek, rosszul jár. Neki sok esetben a cég kifizeti az összes járulékát, hogy ugyanannyi bért kaphasson kézhez, mint a többiek. Természetesen az üzletvezetők minden esetben be vannak jelentve. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
4. Van alkalmi munkavállalói könyvünk, de csak végszükség esetén használjuk. *(Építőipari vállalkozó)*
5. Április óta egy bejegyzés szerepel: kitöltöttük a cég adatait, aláírtuk, beragasztottuk a bélyeget, a dátum helye viszont azóta is üres. Az AM könyv tényleg csak dísz nálunk. *(Építőipari vállalkozó)*
6. Az alkalmi munkavállalói könyv és bejegyzései köszönő viszonyban sincsenek a ténylegesen elvégzett munka mennyiségével, minőségével és időtartamával. *(Építőipari munkavállaló)*
7. A „Mindent legálisan csinál-e munkáltatója, amikor az AM könyvet használja?” kérdés megmosolyogtatja az interjúalanyt. *(Építőipari munkavállaló)*
8. 3450 forintot kapnak az alkalmazottak a könyv szerint, de 700-800 forintot még zsebbe. *(Építőipari munkavállaló)*
9. Papíron tehát 2500 forintot fizetek az AM könyves segédmunkásaimnak, akik a gyakorlatban 5-600 forintos órabérért dolgoznak – tehát minimum naponta 4-5000 forintot hazavisznek. *(Építőipari vállalkozó)*
10. Ténylegesen 600-700 forintos órabér, tehát 5-6000 forint napi pénz. Ehhez 400 forintos bélyeget ragasztok, tehát papíron 2500 forint. *(Építőipari munkavállaló)*
11. A 2000 forint utáni 400 forintot kedvező, mivel az csak az egyhatoda a kifizetésnek. A 3600 és 4600 forint esetén ragasztandó 1100 forint viszont már arányaiban sok. A feldolgozóüzem munkásai legalább még egyszer annyit kapnak zsebbe, mint a könyvben vezetett 2000 forint. *(Feldolgozóipari vállalkozó)*
12. Már búj el ellenőrök elől emeletes ház építésén a felső szinten („fentről röhögtünk a többiekén”), de üres csőben is. *(Építőipari munkavállaló)*
13. Egyszerűen nem kell félni az ellenőroktől, ellenőrzésektől. Legtöbbször csak 8 órát írok be a könyvbe, és a maradékot zsebbe fizetem. Kis kockázattal nagyobb tehertől szabadítom meg magamat, és a munkavállalómnak járó fizetést. *(Építőipari vállalkozó)*

14. Legalább amikor kint vagyunk a terepen ne kelljen papírozni. Nincs kint egy asztal, amin dolgozni tudnánk. Ráadásul, ha esik az eső, minden szétázik... és minek kell a hatóságoknak a dolgozók családi állapota. *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
15. Főként a munkanélküli-segélyen élők fordulnak hozzám hasonló kérésekkel (ne ragasz-szak), mert nekik az AM könyv bemutatásakor minden egyes bejegyzésért utólagosan visszavonják az aznapi segélyt. *(Építőipari vállalkozó)*
16. Az AM könyvet nem szeretik a munkavállalók, mert ha a munkáltató ír bele, akkor arra a napra elveszik a munkanélküli-segélyük. A munkavállalók többsége teljesen feketén szeretne dolgozni. *(Építőipari vállalkozó)*
17. Tudom, hogy ő is „bukta volna a dolgot” egy ellenőrzés során, de szerencsénk volt. Hiába mondtam volna, hogy „márpedig írják be”, akkor közölték volna velem, hogy „pótolható, úgyhogy menjen haza”. *(Mezőgazdasági munkavállaló)*
18. Nagyon jelentősen csökkent a teljesen feketemunka aránya az AM könyvek bevezetésével, sokan kiváltották, de – legalábbis az építőiparban – nincs ember, aki rendeltetésének megfelelően használná. *(Építőipari vállalkozó)*
19. Olyan már nincs, hogy kézbe fizetnék ki, mint régebben. Ezt már rég meg kellett volna hogy oldják. Régebben amikor alkalmanként dolgozni mentem, mindig „reszkethettem” a lebukás lehetősége miatt. Most végre ez megváltozott az AM könyv révén. *(Mezőgazdasági munkavállaló)*
20. Az interjúalany az AM könyvig teljesen feketén foglalkoztatta az alkalmazottait. A tavalyi évtől azonban minden alkalmazottjától kéri az AM könyvet, mert megnőtt az ellenőrzések száma. *(Építőipari vállalkozó)*
21. Az AM könyv sokakat érint az építőiparban: akik eddig teljesen feketén vállaltak munkát most átkerültek a félhivatalos „szürkegazdaságba”. Mivel a két AM könyvesem a gyakorlatban főfoglalkoztatású, a stratégia a kijátszás. *(Építőipari vállalkozó)*
22. Már tavaly is megmondták, hogy rendezzem el a kiskönyvem, különben nem kapok munkát. [...] Ez azért elég rosszul érintene, mert ilyenkor ősszel sokféle el lehet menni szüretelni. [...] Nekem mindegy, hogy feketén dolgozom-e, vagy nem, csak a pénzt adják oda rendesen. [...] Beteg meg nem szoktam lenni. *(Mezőgazdasági munkavállaló)*
23. Rendszeresebben akkor ragasztunk a könyvbe, ha „veszélyesebb” helyen dolgozunk, például utcafronton, ahol láthatók vagyunk, vagy „közületnél” (amin nem a közszektort, hanem cégeknek végzett számlás munkát ért az interjúalany). *(Építőipari vállalkozó)*
24. Ha nem lennének folyamatosan ellenőrzések, akkor még a fiaink sem lennének alkalmi munkavállalói könyvesek. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
25. Az építőiparban dolgozó cégek nagy része, ha bejelenti a dolgozóit, akkor minimálbérre, valamint körülbelül 25–30 ezer forint pluszt fizet. Általánosan jellemző, hogy szak- és segédmunkásokat is órabérrel dolgoztatnak, a teljesítménybér nem ismert. A részmunkaidős bejelentés is hódít: a lényeg, hogy minél kevesebbet kelljen fizetni. *(Építőipari vállalkozó)*
26. A minimálbérnél kicsit nagyobb összegre vannak a főfoglalkozásúak bejelentve, de annak az összegnek a kétszeresét is hazaviszik. A munkásokkal személyenként egyezkednek: így előfordulhat, hogy az állványon dolgozók más és más órabérrel végzik a munkájukat. Az órabér 600-700 forint között mozog, persze zsebbe. *(Építőipari vállalkozó)*

27. Nálam a segéd munkások 90 ezer forint körül, a szakmunkás 120-130 ezer forint körül „visz haza”. A bejelentett szakmunkás minimálbérre van bejelentve, így tehát még egyszer annyit zsebbe is fizetek neki, mint a bejelentett összeg. *(Építőipari vállalkozó)*
28. Az AM könyv használata meghatározó: nincs más munkalehetőség a környéken, csak ez. A környéken nincs ipar, csak mezőgazdaság, tavasztól ősziig csak ebben tudnak dolgozni. A szomszéd gazdaságban például 200 embert alkalmaznak AM könyvvel. Az a gazdaság egyszer megpróbálta, hogy bejelentette minden alkalmazottját, de „megégették magukat”: egyszer jöttek, máskor nem a munkavállalók, nem lehetett rájuk számítani. A környéken sokszor jellemző a férfi munkásokra, hogy megisszák a napszámukat, és nem jönnek dolgozni. *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
29. A számlás fizetésre jellemző, hogy a megrendelő sokszor kéri, hogy az építető ne adjon mindenről számlát, mert annyit nem tud fizetni. Interjúalanyom mutatott árajánlatokat, és részletesen elmagyarázta, hogy mely költségekről adott, melyekről nem számlát. Egy ötmillió árajánlatot mutatott, ahol megegyeztek a megrendelővel, hogy megközelítően hárommillióról ad számlát, a másik kettőről pedig nem. Ennek megfelelően a költségvetési tervet is két nagyobb részből állt. *(Építőipari vállalkozó)*
30. A feketefoglalkoztatás miatt ösztönözve vannak arra, hogy a vevőiktől is részben feketén kapjanak pénzt, példa: családi ház építése: 20 millió plusz áfa lenne, e helyett kérnek 10 millió plusz áfát és a maradék 10 milliót zsebbe, így mindenki „jól jár” a vevő megspórol 2 millió plusz áfát, a cégnek meg keletkezik 10 millió nem nyilvántartott bevétele, amit kifizethet a munkásoknak. *(Építőipari vállalkozó)*
31. Időnként adnak el az állományból készpénzért egy-egy jószágot („múltkor is a bányásznapra odaadtunk három juhot”), ebből fedezik például a plusz kifizetést („az állományból meg leírjuk elhullásként”). *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
32. A cég, ahol az interjúalany dolgozik egy 12 millió havi árbevételű szórakozóhely, itt jelenleg körülbelül 300 000 forintot tesznek ki a munkához kapcsolódó járulékkerhek, ha minden legálisan menne, akkor ez felmenne 2 millió forintra (pontosan utánaszámoltak), viszont a havi nyereség 1,5 millió körül alakul. Tehát ha jog szerint mindent befizetnének, be kellene zárniuk a boltot. *(Vendéglátó-ipari munkavállaló)*
33. A versenyben az marad felül, aki több pénzt tud eltüntetni, hiszen aki nem ezt teszi, az a magas adóterhek miatt egyszerűen nem képes életben maradni. Ez különösen igaz a családi vállalkozásokra a vendéglátás területén. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
34. Ha megtehetné, hogy bejelent pár embert, akkor be tudná magát protezsálni több helyre is, például cégekhez, mert abból van sok munka, ha az ember meg tudja ezeket csípni, ami ismeretéseken múlik. *(Építőipari vállalkozó)*
35. A vállalkozás kezdetben minden alkalmazottat AM kiskönyvvel foglalkoztatott. Körülbelül egy évig mindenki így dolgozott, amíg ki nem derült, hogy a vállalkozás jövedelmezősége elbírja a közterhek kifizetését. Jelenleg mindenkit főállásban foglalkoztatnak. *(Építőipari vállalkozó)*
36. Az alkalmazott technológiának és a technikai váltásnak a foglalkoztatási formákkal nincsen kapcsolata. Az AM könyves munkavállalóit bizalmi, illetve rokonsági alapon alkalmazza az, akiknek AM könyvvel és anélkül is folyton új eszközökkel kell megismerkedniük és új technikákat elsajátítaniuk. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*

37. Az állam kényszeríti korrupcióra az embereket. Felső szinten ott vannak a közbeszerzési eljárások, amelyek előre lefutott dolgok. Helyi szinten a vállalkozók az önkormányzatoktól – mint állandó megrendelőktől – függenek. *(Építőipari vállalkozó)*
38. Nincsen állami megrendelése. Kérdő tekintetemre a válasz: „Mert nem akarom, hogy engem bárki is kóstolgasson.” Interjúalanyom szerint, ha állami megrendelése is lennének, akkor folyton ellenőriznék, ő meg nyugton akar lenni a saját telephelyén. *(Építőipari vállalkozó)*
39. Teljesen feketén akar foglalkoztatni. Ez bár belekerül pár ősz hajszálába, de mint már említette, „ezeknek semmit sem fizet”. Az AM könyv biztonsági okok miatt van a munkásainál. *(Építőipari vállalkozó)*
40. Az is nyilvánvaló, hogy senki nem szeret adót fizetni, valamint a bevétele legnagyobb részét odaadni az államnak, és nem kapni érte semmit. [...] Én sem látom, hogy mi történik a pénzünkkel. Csak azt tudom, hogy befizetjük a pénzeket, aztán azok eltűnnek valahol. Valamilyen szinten az államnak törekednie kellene arra, hogy ne robbanjanak ki több száz milliárdos botrányok, hogy itt lehet elsikkasztani, ott lehet elsikkasztani, mindenféle felelősségre vonás nélkül, én azt gondolom, hogy így az emberek hajlamosabbak lennének befizetni az adókat. [...] És persze az is fontos lenne, hogy az adózás mértéke egy kicsit közelítene az emberek teherbírásához. *(Mezőgazdasági vállalkozó)*
41. Félelmetes a korrupció. Ráadásul választunk valakit, és nem bízunk meg benne. Nem járok szavazni, mert nincs kire. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*
42. Egy jó barátom mesélte: önkormányzatnál karbantartást kellett volna végezni, egy több milliós munkáról volt szó. Az önkormányzat egyik embere kerek percc megmondta, 30 százalékot zsebbe vissza kell fizetni. Viszont akkor garantált a munka. *(Építőipari vállalkozó)*
43. Volt, hogy közbeszerzési pályázatot írtak ki festésre április végi határidővel. Interjúalanyom már befizette a 20 ezer forint pályázati díjat, amikor a polgármesteri hivatalban egy ismerőse megsúgta, hogy a munkálatok már megkezdődtek. Mindez április közepén volt. *(Építőipari vállalkozó)*
44. Elmeséli, hogy egy időben ő is járt az önkormányzathoz, hogy megnézzé a kiírásokat, de az ottani ismerőse szólt neki, hogy melyik pályázati anyagokat ne vegye meg, melyekre van már meg a „befutó”. Azt is hozzáteszi, hogy ugyanígy volt, amikor az ismerős neki „intézett” pályázatot, egy adott százalék fejében vagy más kompenzálásért. „Fontos, hogy az embernek legyen ismerőse”. *(Építőipari vállalkozó)*
45. Az állam nagy építőipari megrendelésein keresztül a társadalomban a korrupció. Ez úgy alakul ki, hogy a fővállalkozónak vissza kell juttatnia az állami megrendelés összegének egy részét az államnak (pontosabban adott bürokratának, politikusnak), de ő ezt nem tudja önmagában kigazdálkodni, előteremteni, ezért ezt a „visszacsoportgötös módszert” várja el az alvállalkozóitól, azok pedig a saját alvállalkozóiktól, stb. Így egy bizalmi helyzet alakul ki az egész építőiparban, ahol senki nem meri a másikat „bemószerezni”, mert akkor róla is elmondják a többiek, amit tudnak. *(Építőipari vállalkozó)*
46. A korábban gyakran előforduló teljes illegálitás már nem működik, csak extrém esetekben fizetődik ki: kb. napi 20 millió árbevétel esetén lehet „kigazdálkodni” a napi bírságot. Ilyen budapesti szórakozóhely létezik ma is, még működési engedélyük sincs. *(Vendéglátó-ipari vállalkozó)*

47. Mivel az illegális foglalkoztatás teljesen természetes a szektoron belül, így arról beszélni, hogy „mi lenne, ha nem lenne”, nem is érdemes. Az emberek ezt teljesen hétköznapi dolognak tekintik, annak törvénysértő, vagy „bűnjellege” elő sem kerül. (*Építőipari vállalkozó*)
48. Interjúalanyom egyéni vállalkozó 2007 januárja óta újra. Előtte 2004–2005-ben szintén egyéni vállalkozó volt az építőiparban, de 300 ezer forintba megbüntették – szerinte jogtalanul –, amelyet nem tudott kigazdálkodni. Idén azért döntött a vállalkozás megkezdése mellett, mert nem akart tovább feketén dolgozni. Nem volt kezdőtőkéje, abszolút a nulláról indult. (*Építőipari vállalkozó*)

HIVATKOZÁSOK

- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001. Közgazdasági Szemle, 51. évf. 6. sz. 560–583. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS–MAKÓ ÁGNES [2008]: Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás és a rejtett gazdaság kapcsolata. Elemzés az AM könyves munkavállalók kérdőíves megkérdezése alapján. MTA KTI, Budapest, MT DP 2008/11.